

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Els Blok, Thea Campagne, Marijke Geurten, Saskia Grotenhuis, Thera van Osch
Riet Paasman, Jannie Poelstra, Annerieke Vos, Jette Westerbeek

Redaktieraad

Anna Aalten, Anet Bleich, Jeanne de Bruin, Dorly Deeg, Fokkelien van Dijk-Hemmes, Christien Enzing, Floor van Gelder, Hanneke de Groot,
Rina Van der Haegen, Annemiek Hoogenboom, Marijke de Jong, Jos Knops,
Aafke Komter, Barbara van Koppen, Selma Leydesdorff, Marijke Linthorst,
Heidi de Mare, Tineke den Nijs, Margo Pot, Evelien Rijsbosch, Liesbeth Steffens,
Annechien Vink, Joke de Vries, Moniek Vroom, Marlies Vulto

Redaktiesekretariaat

Marijke Geurten
Karbouwstraat 33
6532 AW Nijmegen
Telefoon (080) 56 13 72

Uitgeverij en abonnementsadministratie

SUN Socialistische Uitgeverij Nijmegen
Bijleveldsingel 9
6521 AM Nijmegen
Telefoon (080) 22 17 00

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs van een abonnement bedraagt voor particulieren f 30,— per jaargang, na het eerste nummer f 22,50, na het tweede f 15,— en na het derde f 7,50. Dit nummer kost in de losse verkoop f 12,50. Voor betaling van abonnementsgelden dient een akseptgirokaart te worden afgewacht. Abonnementen worden voor een gehele jaargang verlengd, tenzij men één maand voor het einde van de lopende jaargang schriftelijk opzegt. Nieuwe abonnementen kunnen worden opgegeven bij de abonnementsadministratie.

Inhoud

131	Redactioneel
135	Verkrachting in enkele verschillende samenlevingen. Over erkenning en respektering van seksueel zelfbeschikkingsrecht van vrouwen <i>Ria Vogels</i>
149	De kleine vuist in de magiese cirkel van het denken. Onderzoeksperspektieven van een feministiese literatuurwetenschap <i>Margret van der Veldt-Brüggmann</i>
173	Kinderen en moeders in 'Blijf van m'n Lijf'. Ervaringen van kinderen en moeders in het 'Blijf van m'n Lijf'-huis te Groningen <i>Sjoeke Bonda</i>
186	Macht in een informeel gesprek. Woorden tellen is niet voldoende <i>Marianne Beelaerts, Aartje van Dijk (m.m.v. Nelleke Both)</i>
198	De universiteit was moeilijker dan de wetenschap <i>Els Blok</i>
209	'Lof der Rede' <i>Anei Bleich, Ulla Jansz, Selma Leydesdorff</i>
224	Feministies onderwijs of het credo van de eigen ervaring <i>Judith Vega</i>
227	De emancipatienota van Pais. Een initiatief gehuld in sigarerook <i>Yvonne van Otterdijk</i>
233	Kroniek 'Vrouwen en literatuur' van H. Stamperius <i>Annechien Vink</i> 'Greek homosexuality' van K.J. Dover <i>Josine Blok</i> 'Eens was God als vrouw belichaamd' van M. Stone <i>Annemarie Korte en Mieke Dings</i> 'Women of a certain age' van L. B. Rubin <i>Nan Stevens</i> 'Moederschap is mijn achilleshiel' van D. van Berkel e.a. <i>Trudy Knijn en Carla Verheijen</i> 'En de vrouw zij ploegde voort...' van VU-vrouwen 'Feminisme en filosofie' Landelijk Overleg Vrouwenstudies, 29 maart 1980
248	IAV-inventarisatie van vrouwenstudies
256	Gegevens over de auteurs

Redactioneel

Nog voor het eerste nummer is verschenen, leggen we alweer de laatste hand aan het tweede. Dit heeft als nadeel dat we hier niet in kunnen gaan op alle reacties naar aanleiding van het verschijnen van het eerste nummer. Wel hebben we al reacties gekregen op de eerder verspreide wervingsfolder, waarin onder meer een inhoudsopgave van het eerste nummer was opgenomen. Ook hebben we in de redaktieraad de samenstelling van de diverse nummers uitvoerig besproken.

Van verschillende kanten kwam naar voren dat de keuze van de artikelen voor het eerste nummer wat willekeurig aandoet. Het gevaar werd gesignaleerd dat het tijdschrift na één of meer jaargangen niet veel meer zal zijn dan een verzameling van de meest uiteenlopende artikelen over ongetwijfeld interessant onderzoek op zeer verschillende terreinen. Artikelen moeten in ieder geval te maken hebben met vrouwenstudies en vanuit een feministiese inspiratie geschreven zijn, maar verder?

In het redactioneel van het eerste nummer hebben we aangekondigd dat we met dit tijdschrift de ontwikkeling van vrouwenstudies in Nederland willen stimuleren. Daarvoor is op de eerste plaats noodzakelijk dat we een *overzicht* proberen te krijgen van wat er momenteel op verschillende plaatsen aan vrouwenstudies wordt gedaan. Inmiddels zijn we dan ook in de redaktieraad begonnen om ons een indruk te vormen van de voornaamste ontwikkelingen op het terrein van vrouwenstudies, zowel binnen de verschillende vakgebieden van het wetenschappelijk onderwijs als binnen de diverse instellingen voor hoger beroepsonderwijs. We proberen te inventariseren welke onderzoeksthema's op dit moment het meest in de belangstelling staan en na te gaan welke discussies er overal gevoerd worden en in hoeverre deze tot nieuwe inzichten leiden in het ontstaan en funktioneren van vrouwenonderdrukking.

Aan de hand van een overzicht van de landelijke ontwikkelingen

op het gebied van vrouwenstudies in het wetenschappelijk en hoger beroepsonderwijs, willen we een *zwaartepuntenbeleid* gaan ontwikkelen. Dit betekent dat we ernaar zullen streven om interessante theoretische discussies te signaleren en de resultaten van belangrijk theoretische of empirische onderzoek te publiceren. Ook willen we ruimte bieden voor nadere uitwerkingen van een aanzet tot theorievorming over vrouwenonderdrukking. Daarnaast willen we artikelen blijven plaatsen over boeiend onderzoek in het kader van vrouwenstudies, ook als dit niet per se zou passen in een *zwaartepuntenbeleid*.

Een pasklaar antwoord op de vraag welke de voornaamste *theoretische ontwikkelingen* zijn op het gebied van vrouwenstudies kunnen we nog niet geven. Het is duidelijk dat er op dit moment nog niet zoiets bestaat als één specifieke theorie, die het meeste inzicht oplevert in het ontstaan en functioneren van vrouwenonderdrukking. De vraag is trouwens of een dergelijke theorie überhaupt kan worden gevonden en of we daar dus wel naar moeten zoeken. Naast het kritiseren van seksisme in de bestaande wetenschaps- en onderwijspraktijk, kenmerken vrouwenstudies zich tot nu toe vooral door een *zoeken* naar verschillende verklaringen voor de onderdrukte positie van vrouwen.

Hoewel ons overzicht van de ontwikkelingen op het gebied van vrouwenstudies op dat moment nog lang niet volledig was, hebben we met de samenstelling van het eerste nummer zoveel mogelijk hierbij trachten aan te sluiten. Onderwerpen als vrouwen-in-de-dertiger-jaren, androgynie, moedermavo's, feministische kunst en de verhouding tussen academische en niet-academische vrouwen genieten in feministische kringen al enige tijd volop belangstelling.

Hetzelfde geldt voor de inhoud van dit tweede nummer: thema's als verkrachting, feministische literatuur, vrouwenmishandeling en de uitgangspunten voor vrouwenstudies krijgen overal veel aandacht. Toch is onze kennis van wat er landelijk aan vrouwenstudies wordt gedaan, nog steeds wat globaal. Met name over de ontwikkelingen in het hoger beroepsonderwijs en de exakte wetenschappen bereikte ons tot nu toe vrij weinig informatie. We hopen dat hierin binnenkort verandering komt.

Een andere vraag waar we ons binnen dit tijdschrift op willen bezinnen is die naar de relatie tussen vrouwenstudies en de vrouwenbeweging. Tijdens een eerste discussie hierover in de redaktieraad werden verschillende standpunten ingebracht. Daarbij overheerste echter de overtuiging van het belang van een *relatieve autonomie* van vrouwenstudies ten opzichte van de

vrouwenbeweging. Dit neemt echter niet weg dat we met dit tijdschrift ook willen aansluiten bij actuele vraagstukken in de vrouwenbeweging. Aan het debat hierover willen we in de diskussierubriek over vrouwenstudies in ons blad regelmatig aandacht besteden.

Voor dit nummer hebben we geen bijdragen gekregen, die tot de rubriek van korte onderzoeksverslagen gerekend kunnen worden. We hopen in het komende nummer dergelijke artikelen, waaronder we ook aanzetten tot onderzoek, kritiese besprekingen en/of vergelijkingen van verschillende onderzoeken verstaan, wel te kunnen plaatsen.

In dit nummer zijn vier artikelen opgenomen, die het resultaat zijn van *theoreties en empiries onderzoek*. Op de eerste plaats een bespreking van *antropologische literatuur over verkrachting* in samenhang met erkenning en respektering van seksueel zelfbeschikkingsrecht van vrouwen in diverse samenlevingen. Vervolgens een artikel over een *feministische literatuurtheorie* en de nieuwe praktijk van vrouwelijk schrijven, die zich in Frankrijk als 'écriture féminine' heeft ontwikkeld. Een moeilijke materie, zeker voor degenen die niet in de discussie hierover zijn ingewijd. Omdat deze ontwikkeling in Frankrijk echter een belangrijke invloed heeft op de ontwikkelingen van vrouwenstudies binnen de nederlandse literatuurwetenschappen en filosofie, willen we hieraan toch aandacht besteden.

Het derde artikel geeft een beschrijving van een *psychologies onderzoek* naar de reacties van kinderen en hun moeders op hun verblijf in een 'Blijf van m'n Lijf'-huis in Groningen. Daarna wordt in een verslag van een *taalkundig-sociologies onderzoek* ingegaan op de machtsverschillen tussen mannen en vrouwen zoals die tot uiting komen in alledaagse gesprekken.

In de serie over het omgaan van vrouwen met wetenschap deze keer een persoonlijke uiteenzetting over de drempels die de universiteit opwerpt voor een vrouw uit een niet-intellektueel milieu.

De discussie over de *ontwikkeling van vrouwenstudies* wordt voortgezet met een drietal bijdragen. Als eerste een artikel waarin een pleidooi wordt gehouden voor een *rationele aanpak* van vrouwenstudies. Verder een verslag van een *diskussiedag* gehouden door de afdeling vrouwenstudies van de Universiteit van Amsterdam, vergezeld van een aantal kanttekeningen bij het credo van de eigen ervaringen. Tot slot een kritiese beschouwing van de *beleidsplannen van minister Pais* ten aanzien van vrouwenstudies in het

wetenschappelijk onderwijs.

De *Kroniek* bestaat uit verschillende boekrecensies, aankondigingen van publikaties, een verslag van het tweede Landelijk Overleg Vrouwenstudies en een aanvulling op de inventarisatie van lopend onderzoek door het Internationaal Archief van de Vrouwenbeweging.

Opnieuw willen we iedereen vragen om ons, naast ideeën of plannen voor artikelen in een volgend nummer, steeds informatie op te sturen voor de kroniek, zoals boekrecensies, aankondigingen van publikaties, kongressen of studiedagen en besprekingen van konferenties en andere activiteiten.

Ook voorstellen voor de uitwerking van het redactionele beleid zijn welkom. Het zou jammer zijn om het inbrengen daarvan uit te stellen tot de jaarlijkse lezeressenvergadering.

Verkrachting in enkele verschillende samenlevingen

Over erkenning en respektering van seksueel zelfbeschikkingsrecht van vrouwen¹

In de westerse samenleving is in de laatste jaren veel aandacht besteed aan het verschijnsel verkrachting. Vooral vanuit de vrouwenbeweging kwam kritiek naar voren op de heersende ideeën en de benadering van politie en justitie. Men wees op het dubbele onderdrukkende karakter van verkrachting. Dubbel vanwege het verkrachten zelf: de vernedering van vrouwen door seksueel contact dat ze niet willen én de mythen en vooroordelen die de verantwoordelijkheid en de schuld op vrouwen afschuiven, wat resulteert in een onrechtvaardige beoordeling in de rechtszaal.²

Alhoewel er de laatste tijd wat ten gunste van vrouwen die verkracht zijn is veranderd, is de situatie nog verre van ideaal. Het zal iedereen duidelijk zijn dat, zolang er nog enige vorm van gedwongen seksualiteit voorkomt, die ideale situatie niet bestaat. Zou het wel mogelijk zijn om deze te bereiken? Met andere woorden, is het mogelijk om het gedrag en de overtuigingen van mannen en vrouwen en andere factoren in de samenleving zodanig te beïnvloeden dat verkrachting uiteindelijk verdwijnt? Zo niet, dan is verkrachting blijkbaar een verschijnsel dat niet uit te bannen is. Dit zou betekenen dat het inherent aan de menselijke natuur is en dat het dan overal voor zou moeten komen. Zo ja, welke factoren in een samenleving spelen een rol bij het (voort-)bestaan van het verschijnsel?

Door verschillende kulturen met elkaar te vergelijken, kunnen eventuele verschillen en overeenkomsten tussen samenlevingen ten

1. Dit artikel is gebaseerd op mijn kandidaatsskriptie: Ria Vogels, *Verkrachting en seksueel zelfbeschikkingsrecht van vrouwen*. Een verkennend literatuuronderzoek naar verschillen en overeenkomsten tussen enkele westerse en niet-westerse samenlevingen. Nijmegen (Instituut voor Kulturele en Sociale Antropologie), december 1979.

2. Zie o.a. Jeanne Doomen, *Verkrachting*. Ervaringen, vooroordelen, achtergronden. Baarn (In den Toren) 1976; en Betty Vinken, *Verkrachting: dan had je maar niet...* Amsterdam (Skriptie Sociale Akademie) 1976.

aanzien van verkrachting worden aangegeven.³ Die verschillen en overeenkomsten zijn van belang voor het beantwoorden van bovengenoemde vragen. Ik zal in dit artikel proberen enkele aspecten daarvan aan te stippen.

Eerst zal ik *enkele begrippen* die tot verwarring kunnen leiden, verduidelijken en afbakenen.

Ik ga ervan uit dat tot de fundamentele rechten van de mens, het *recht op seksuele zelfbeschikking* behoort.⁴ Verkrachting is een voorbeeld van voorbijgaan aan het seksuele zelfbeschikkingsrecht van vrouwen.

Onder *verkrachting* versta ik seksueel contact tegen de wil van de vrouw, dat door de samenleving wordt bestraft én die gevallen van gedwongen seksueel contact die niet als strafbaar worden beschouwd.⁵

Volgens mij vallen onder seksueel zelfbeschikkingsrecht onder andere de volgende aspecten:

- recht op vrije keuze van huwelijkspartner;
- recht op vrije partnerkeuze buiten huwelijk;
- recht op vrije keuze seksueel contact: bekende, onbekende, vaste of niet vaste partner(s);
- recht op vrije keuze van bepaling van moment van seksueel contact met partner;
- recht op homo-, hetero- en biseksualiteit;
- recht op vrije abortus;
- recht op gebruik van voorbehoedmiddelen;
- recht op seksuele voorlichting.

In dit artikel beperk ik me tot die aspecten van het zelfbeschikkingsrecht, die te maken hebben met seksueel contact tegen de wil van de vrouw en seksueel contact waar de wil van de vrouw niet in overweging wordt genomen. Dit heeft voornamelijk betrekking op de eerste vier van de hierboven genoemde aspecten.⁶

3. Door een interkulturele vergelijking en de daardoor geconstateerde verschillen in het verschijnsel verkrachting, werd mij duidelijk dat verkrachting in grote mate door de cultuur wordt bepaald. In dit artikel ga ik overigens niet in op het probleem in hoeverre verkrachting al dan niet biologies bepaald is.

4. Zie ook: Noor van Liebergen en Yvonne Quispel. *Tegen haar wil*. Over verkrachting. Amsterdam (Kriminologie VU) 1976, p. 8.

5. Als in de tekst 'verkrachting en gedwongen seksueel contact' vermeld staat, dan slaat verkrachting alleen op die gevallen die bestraft worden. Gedwongen seksueel contact wijst dan op die gevallen die niet bestraft worden.

6. Ik ga uit van seksueel zelfbeschikkingsrecht van vrouwen en niet van mannen, omdat dit voor vrouwen veel minder vanzelfsprekend is dan voor mannen. Ik ga ook uit van verkrachting als daad van een man tegen een vrouw. Mannen die

Het niet erkennen en niet respektieren van dit seksueel zelfbeschikkingsrecht van vrouwen betekent een ernstige mate van onderdrukking.

De westerse samenleving

Als we nagaan hoe de rechtspraak in de westerse samenleving (in dit geval de Verenigde Staten, Engeland en Nederland) verkrachting beoordeelt en in hoeverre die daarin rekening houdt met het seksueel zelfbeschikkingsrecht, komen we tot de volgende konklusies.⁷

In de rechtspraak beoordeelt men verkrachting⁸ op verschillende criteria, zoals a) leeftijdsgrens, b) kuisheid/maagdelijkheid, c) verzet, d) geweld en e) relatie met verkrachter.

a) Het criterium *leeftijd* zou kunnen wijzen op een beschermen van vrouwen omdat ze onder een bepaalde leeftijd nog niet geslachtsrijp zijn en daardoor niet met seksueel contact kunnen hebben ingestemd. Een beschermen van zelfbeschikkingsrecht van vrouwen is echter niet aan de orde, het betreft veel eerder een beschermen tegen aanvallen op de maagdelijkheid, die nog altijd als heel belangrijk wordt ervaren.

b) Wanneer vrouwen boven die leeftijdsgrens zitten, blijkt uit de rechtspraak dat vrouwen *kuis* behoren te zijn en dat voor hen seksualiteit alleen binnen het huwelijk geoorloofd is. Als vrouwen zelf kiezen voor een vrijere seksuele moraal, en dus seksueel actief voor en buiten het huwelijk zijn, zijn ze in de ogen van de samenleving geen 'deugdzame' vrouwen en hebben ze eigenlijk geen recht op bescherming van de staat.

c) Hetzelfde geldt voor het criterium *verzet*. Men gaat er vanuit dat vrouwen vechten tegen een aanslag op hun 'eer en deugdzaamheid' en niet omdat ze gedwongen seksueel contact op zich afwijzen.

mannen verkrachten en vrouwen die mannen of vrouwen verkrachten behandel ik niet.

7. Voor een verantwoording van deze konklusies en een uitgebreidere beschouwing van de criteria die de westerse rechtspraak gebruikt voor het beoordelen van verkrachting, verwijs ik naar mijn skriptie, zie noot 1.

8. In het Nederlandse Wetboek van Strafrecht staat onder artikel 242: 'Hij die door geweld of bedreiging met geweld eene vrouw dwingt met hem buiten echt vleeschelijke gemeenschap te hebben, wordt, als schuldig aan verkrachting, gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twaalf jaren.' Om strafbaarstelling op grond van dit artikel te bepalen maakt men in de rechtspraak gebruik van verscheidene criteria. In die criteria komt de beoordeling van verkrachting duidelijker naar voren dan in het artikel 242 zelf.

d) Zo ook bij *geweld*. Als een vrouw behoorlijk toegetakeld op het politieburo verschijnt, wordt ze eerder geloofd dan wanneer ze zonder 'kleerscheuren' daar aankomt. In het eerste geval heet het dat er lichamelijk geweld tegen haar is gebruikt en in het tweede niet. Het absurde is, dat de rechtspraak het inbrengen van de penis in de vagina zonder toestemming van de vrouw, niet als belangrijk lichamelijk geweld aanrekent.

e) In die situaties waar *slachtoffer en verkrachter* elkaar kennen, blijkt dat de verkrachting eenzijdig, en wel ten gunste van de man, wordt bekeken. Men vindt het zeer vreemd dat een vrouw als ze vroeger ja heeft gezegd, nu nee zegt. Het verschuiven van de verantwoordelijkheid van de man naar de vrouw is een voorbeeld van die eenzijdige benadering. Als een man een vrouw verkracht die hij een lift gegeven heeft, is dat 'haar eigen schuld', omdat ze had kunnen weten dat de man dat als een uitnodiging van haar kant ziet. De interpretatie van de man is meestal doorslaggevend. Zo was het in Engeland in 1976 wettelijk geregeld, dat als een man werkelijk geloofde dat de vrouw met de daad instemde, hij niet strafbaar was.

Een punt waar het voorbijgaan aan het seksuele zelfbeschikkingsrecht van de vrouw zelfs wettelijk vastligt, is bij gedwongen seksualiteit binnen het huwelijk.⁹ Getrouwde vrouwen kunnen tot nu toe nog geen steun vinden bij de justitie voor deze vorm van seksueel geweld door hun echtgenoten, want die hebben nog steeds recht op het gebruik van het lichaam van de vrouw.

Al met al niet zo positief dus. De westerse rechtspraak legt het verschijnsel verkrachting tot nu toe voornamelijk ten nadele van de vrouw uit en gaat totaal voorbij aan haar seksuele zelfbeschikkingsrecht.

De Arapesj

De Arapesj, een volk dat in het noorden van Australië's Nieuw-Guinea aan de kust en in de meer landinwaarts liggende bergen woont, kent volgens Margaret Mead geen verkrachting.¹⁰ Wel weten ze dat bij een stam ten zuid-oosten van hen die 'onplezierige gewoonte' voorkomt.

9. Zie art. 242 Wetboek van Strafrecht en noot 8.

10. Margaret Mead, *Sexualiteit en temperament*. Utrecht / Antwerpen (Het Spectrum) 1948, druk 1962. Margaret stelt haar onderzoek in de tegenwoordige tijd, ik handhaaf die hier, maar met de bepaling dat het nu niet meer zo voor hoeft te komen.

De relatie tussen mannen en vrouwen staat bij de Arapesj in het teken van samenwerking en genegenheid, en men bouwt deze van jongs af aan op. Idealiter krijgt een jonge man een enkele jonger meisje (een kind nog soms) als aanstaande echtgenote toegewezen. Hij zorgt voortaan voor haar voedsel. Zij zijn veel in elkaars gezelschap en alles is erop gericht om een duurzame relatie tussen deze man en vrouw te creëren. Het verloofde stel leeft jarenlang als broer en zuster met elkaar en pas nadat het meisje haar eerste menstruatie heeft gehad, mogen ze seksueel contact met elkaar hebben. Seksualiteit is hier een daad van genegenheid naar elkaar toe en niet van hartstocht of agressie. Het uitoefenen van dwang is iets wat de Arapesj kost wat kost vermijden en zeker bij seksualiteit. 'Een man moet zijn vrouw vriendelijk benaderen, hij moet een "aardig praatje" maken, hij moet er zeker van zijn dat ze goed is voorbereid om op zijn avances in te gaan. Anders kan zelfs zij die aan zijn zijde, van zijn voedsel, is grootgebracht, een vreemde worden, de vijandin.'¹¹

Wat kan er worden gezegd over de verschillende aspecten van seksueel zelfbeschikkingsrecht? Een vrouw wordt door haar ouders uitgehuwelijkt: zij heeft geen recht op vrije keuze van huwelijks-partner. Alleen met haar echtgenoot mag ze seksueel contact hebben: ze heeft dus geen recht op vrije partnerkeuze buiten huwelijk en geen recht op vrije keuze van seksueel contact met een andere partner dan haar echtgenoot. Een recht dat vrouwen waarschijnlijk wel hebben, is een vrije keuze van wanneer ze wel of geen seksueel contact met haar echtgenoot wil. Maar het is in dit verband niet duidelijk of vrouwen zelf initiatief mogen nemen. Volgens Mead heeft de vrouw wel de mogelijkheid om te weigeren wanneer haar man haar benadert.

*De Nayar*¹²

De Nayar in zuid-west India vormden een samenleving waar geen verkrachting voorkwam en waar vrouwen een grote mate van seksuele

11. Idem, p. 112.

12. Zie voor literatuur over de Nayar: Kathleen Gough, 'Changing kinship usages in the setting of political and economical change among the Nayars', in: *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. Londen 1952, Volume LXXXII, part 1, pp. 71-88; David M. Schneider en Kathleen Gough, *Matrilineal Kinship*. Berkeley (University of California Press) 1961; Edgar Thurston, *Castes and Tribes of Southern India*. Madras (Government Press) 1909, Vol. V (MtoP).

zelfbeschikking genoten. De laatste eeuw is hierin echter veel veranderd.¹³ De vrouwen van deze matrilineaire en matrilokale samenleving¹⁴ hadden tot eind vorige eeuw recht op een vrije keuze van seksueel contact met andere partner(s) dan de echtgenoot en recht op een vrije keuze van wanneer ze wel of geen seksueel contact met haar partner(s) wilde hebben.

Rond haar elfde jaar werd een meisje uitgehuwelijkt en tijdens de huwelijksceremonie kreeg ze een bepaald juweel om haar nek, wat betekende dat ze voortaan haar eigen wil kon naleven. Na haar huwelijk bleef de vrouw bij haar eigen familie wonen. Het vaderschap was niet belangrijk want de kinderen behoorden tot de familie van de moeder en erfden van moeders broeder. Een huishouden bestond uit moeder met haar dochters en zoons en de kinderen van haar dochters. De vrouw mocht er verschillende minnaars op na houden. Het was de gewoonte dat als een man zijn minnares 's nachts op ging zoeken, hij zijn wapens bij de deur achter liet. Een andere minnaar zag dan dat er al iemand was en hij probeerde het dan weer een andere keer. De enige restrictie op het eerstgenoemde recht was dat zij mannen van de hoogste kaste geen seksueel contact mocht weigeren. Maar over het algemeen waren vrouwen vrij om mannen te weigeren en beiden (zowel man als vrouw) konden relaties zonder meer verbreken.

Ik heb in deze samenleving, zoals die er toen uitzag, geen aanwijzingen kunnen vinden voor het voorkomen van verkrachting.

De Marquesas

Ralph Lintons onderzoek bij de Marquesas in Polynesië dateert uit de dertiger jaren.¹⁵ Ook in deze samenleving is door westerse invloed sindsdien erg veel veranderd.¹⁶ Toentertijd was de seksratio nog ca. 2,5 man op 1 vrouw. De samenleving was polyandries: een vrouw met meerdere echtgenoten. Vrouwen hadden een zeer geringe

13. Voor een vergelijking met de westerse samenleving is het interessanter om een niet-westerse samenleving te beschrijven in een tijdperiode dat de westerse invloed nog gering was. In het voorbeeld van de Gusii, verderop, stip ik nieuwe ontwikkelingen aan die door de westerse invloed daar optraden.

14. Matrilineair: afstamming via de familie van de moeder; matrilokaal: vrouw blijft na haar huwelijk bij haar eigen familie wonen.

15. Ralph Linton, 'Marquesan Culture', in: Abram Kardiner, *The Individual and his Society*. New York (Columbia University Press) 1939, pp. 137-196.

16. Robert C. Suggs, *Marquesan Sexual Behavior*. New York (Harcourt, Brace and World Inc.) 1966.

bijdrage aan de economie en betekenden alleen een belasting, zeker in tijden van voedselschaarste. Taken zoals voedselbereiding en kinderen opvoeden en verzorgen waren in handen van mannen. Waarschijnlijk kon het verschil in seksratio ontstaan door selectieve ondervoeding van vrouwen.¹⁷ Vrouwen werden hoofdzakelijk voor seksueel plezier gehouden. Ze werden opgevoed voor deze taak en wedijverden met elkaar wie de meeste mannen achter elkaar kon bevredigen.

Exklusieve seksuele bezitsrechten kwamen hier bijna niet voor: wanneer een man voor een meisje de enige echtgenoot wilde zijn, bracht dat grote hilariteit teweeg onder de bevolking en omdat uitlachen hier een zware vernedering is, pleegde de jongeman in zo'n geval niet zelden zelfmoord.¹⁸

In seksueel spel had de vrouw de dominante rol. De rol van de man bestond uit het stimuleren van de vrouw in een uitgebreid voorspel. Het voorspel kon men niet teder noemen, vaak beten en krabben ze elkaar. Aan het seksuele voorspel werd veel meer waarde gehecht dan aan de gemeenschap zelf. Het feit dat vrouwen er meerdere mannen op na hielden, is niet vanwege de erkenning van het seksuele zelfbeschikkingsrecht. Door de economische omstandigheden en de kleine bijdrage van vrouwen daarin werd het aantal vrouwen kunstmatig laag gehouden (zie noot 17) en deelden verschillende mannen één vrouw om kosten uit te sparen. In feite is het niet zo dat één vrouw er verschillende mannen op na hield, maar dat verschillende mannen er één vrouw op na hielden.

De Gusii

De Gusii zijn een uit 7 stammen bestaand volk, dat leeft in het zuid-westen van Kenia, ten oosten van Lake Victoria. Robert A. LeVine heeft daar van 1955 tot 1957 veldwerk verricht.¹⁹ Uit zijn onderzoek blijkt dat de britse overheersing in dit deel van Afrika veel invloed had op de mate waarin verkrachting voorkwam en op de strafbaarstelling van verkrachting. Verkrachting kwam en komt zeer veel voor bij de Gusii.

17. Vrouwelijke baby's werden na de geboorte niet vermoord maar hoogstwaarschijnlijk zo slecht gevoed dat de meesten binnen de eerste paar levensjaren stierven.

18. Zelfmoord kwam in deze samenleving erg veel voor en was een geaksepteerde vorm in gevallen van schaamte, schande of verdriet.

19. Robert A. LeVine, 'Gusii Sex Offences', in: *American Anthropologist*. Menasha (American Anthropological Association) 1959, Vol. 61, pp. 965-990.

Het door de europeanen ingestelde recht definieert verkrachting als een heteroseksuele aanval op een meisje jonger dan 16 jaar, maar alleen als bewezen kan worden dat haar maagdenvlies kort geleden door geweld beschadigd werd. In alle andere gevallen heet het 'indecent assault' (aanranding der eerbaarheid) en wordt de zaak door de 'African Tribunal Courts' behandeld; deze staan onder leiding van afrikaanse rechters en geen europese, zoals in het eerste geval. Hier komt weer duidelijk de europese nadruk op verkrachting, opgevat als een aanval op kuisheid en eerbaarheid, naar voren. De Gusii zelf maken geen onderscheid tussen de categorieën 'verkrachting' en 'indecent assault'. Zij gebruiken onder andere de term *ogotomana*: 'to engage in illicit intercourse' (het plegen van ongeoorloofde geslachtsgemeenschap). Overspel en incest vallen hier ook onder. LeVine definieert verkrachting in deze samenleving als volgt: '(...) the culturally disvalued use of coercion by a male to achieve the submission of a female to sexual intercourse (...) ' (het door de kultuur afgekeurde gebruik van dwang door een man om de onderwerping van een vrouw tot geslachtsgemeenschap te verkrijgen).²⁰ Dit omvat de beide hierboven genoemde wettelijke categorieën.

Dat verkrachting zoveel voorkomt bij de Gusii heeft volgens LeVine te maken met verschillende factoren. Hij noemt de volgende: vijandschap tussen de verschillende stammen en de daarmee in verband staande seksuele agressie van mannen naar vrouwen toe; de seksuele opvoeding en de vroegere afwezigheid van seksuele uitlaatkleppen vóór het huwelijk en de huidige afkeuring van steeds meer voorkomende seksuele relaties voor het huwelijk; de belangrijke rol van de bruidsprijs.²¹

De 7 stammen van de Gusii leefden vóór de westerse inmenging in een konstante dreiging van oorlog en vetes met elkaar. De Gusii zijn exogaam en patrilokaal, wat betekent dat de vrouwen trouwen met mannen uit vijandige dorpen en in dat vijandige dorp van hun man moeten wonen. Vrouwen die worden uitgehuwelijkt, zullen nooit vrijwillig meegaan naar hun nieuwe echtgenoot. Hun angst voor het huwelijk is heel reëel, omdat de vijandschap tussen de stammen en dorpen juist naar voren komt in de seksuele relatie man-vrouw: 'Those whom we marry are those whom we fight.'²² Het is de bedoeling dat de man in de eerste huwelijksnacht zijn vrouw overweldigt door haar weerstand te breken en zoveel mogelijk met haar te koïteren (minstens

20. Idem, p. 965.

21. Idem, pp. 966-982.

22. Idem, p. 966.

6 maal), waarbij het streven is om haar pijn te doen en daardoor te bewerkstelligen dat zij de volgende dag niet meer kan lopen.

Het is begrijpelijk dat vrouwen ambivalent tegenover het huwelijk staan. Aan de ene kant is er de angst voor het vijandige dorp en de vernederende seksuele relatie (ook na de huwelijksnacht blijft de relatie zo) en aan de andere kant krijgt een vrouw in deze samenleving alleen zekerheid en aanzien in de rol van legale moeder, liefst van veel zonen. Veel vrouwen bevechten hun mannen konstant om geslachts-gemeenschap te voorkomen, terwijl mannen die tegenstand juist opwindend vinden. In zo'n relatie wordt konstant het recht van vrouwen op seksuele zelfbeschikking genegeerd omdat haar mening niet telt.

Volgens LeVine vallen Gusii-verkrachtingen voor het grootste deel binnen de volgende categorie: een verkrachting door een ongetrouwde man van een ongetrouwde vrouw uit een andere clan. Hij onderscheidt hierbinnen 3 typen verkrachtingen.

1. Verkrachting voortkomend uit verleiding Door de inmenging van de engelsen in deze samenleving, die de oorlogen en vijandigheden verboden, ontstond de mogelijkheid voor jongens en meisjes uit verschillende dorpen om met elkaar in contact te komen en daarmee ook de mogelijkheid tot seksueel contact. Dit was een ontwikkeling naar meer seksuele zelfbeschikking. De jongens geven dan kadootjes aan de meisjes en verwachten daarvoor een seksuele beloning. Wanneer een meisje die seksuele toenaderingen toch niet toestaat, kan het gebeuren dat de beledigde jongeman haar verkracht. Omdat een verleiding bij de Gusii zoveel lijkt op verkrachting, zal een jongeman de weerstand van de vrouw niet als reëel kenmerken en haar toch met lichamelijk geweld dwingen tot seksueel contact. Als het meisje echt niet wil, zal ze een aanklacht indienen. Daarnaast leeft er een grote angst om 'ontdekt'²³ of om zwanger te worden. Uit zelf-bescherming kan een meisje een aanklacht indienen. LeVine noemt deze laatste vorm semiverkrachting.

2. Met voorbedachte rade uitgevoerd seksueel geweld Dit is het aanvallen en verkrachten van een meisje vanwege een uitleven van seksuele driften. De jeugd heeft weinig seksuele uitlaatkleppen. Jongens mogen geen seksuele contacten met meisjes uit de eigen clan hebben (incest) en dat waren tot voor kort de enige vrouwen die

23. De laatste jaren kent de jeugd in tegenstelling tot vroeger wel seksueel contact voor het huwelijk maar de samenleving keurt het nog steeds af.

ze zagen voor hun trouwen. Meisjes leren wars van seksualiteit te zijn en mogen bovendien geen initiatief nemen.

Deze vorm van verkrachting wordt meestal door een europese magistraat behandeld omdat beschadiging van het maagdenvlies en andere tekenen van geweld hierbij veel voorkomen. Vroeger leidde een verkrachting nog al eens tot oorlog of bloedvetes. Door de inmenging van de engelsen verdween die oorlogsdreiging en daarmee ook deze beschermende faktor voor meisjes. Jongens durven nu eerder meisjes te verkrachten, omdat de gevolgen niet meer zo ernstig zijn als vroeger (hoogstens een korte celstraf).

3. Vrouwenroof Als een man geen bruidsprijs kan betalen, of fysiek niet aantrekkelijk is voor vrouwen, kan hij zijn toevlucht nemen tot het met geweld ontvoeren van een vrouw. Deze vrouw wordt in feite steeds weer gedwongen tot seksueel contact tegen haar wil, maar volgens het door de europeanen ingestelde recht valt het onder 'indecent assault' en niet onder verkrachting. Wanneer een vrouw vrijwillig met de man meegaat, zij het zonder toestemming van haar ouders, dan kan de man via het gewoonterecht worden aangeklaagd, wegens 'removing a girl without the consent of her parents'.

LeVine vermeldt een belangrijke faktor waardoor seksueel geweld in het ene jaar meer voorkomt dan in het andere, namelijk de hoogte van de bruidsprijs. De bruidsprijs is aan een konstante stijging onderhevig. Het is verscheidene malen voorgekomen dat de prijs zo hoog was opgedreven, dat een groot gedeelte van de mannen niet kon trouwen, waardoor zij hun toevlucht namen tot veediefstal en alle vormen van verkrachting. Vooral vrouwenroof kwam veel voor. Als dan de overheid ingreep en de prijs weer verlaagde, verminderde prompt het aantal verkrachtingen.

Faktoren van belang voor seksueel zelfbeschikkingsrecht

Ik heb nu enkele voorbeelden gegeven van niet-westerse samenlevingen. Deze voorbeelden geven duidelijk aan dat verkrachting en erkenning van het seksueel zelfbeschikkingsrecht van vrouwen van samenleving tot samenleving danig kunnen verschillen. Er zijn kulturen, zoals de Arapesj, waarin verkrachting niet voorkomt. In andere kulturen komt het hoogstwaarschijnlijk niet of nauwelijks voor, zoals bij de Nayar en de Marquesas. Er zijn ook kulturen, waarin verkrachting (door een andere man dan de echtgenoot) van getrouwde vrouwen, nooit of zeer zelden voorkomt, maar verkrachting van ongetrouwde

vrouwen zeer veel, zoals bij de Gusii.

Als het juist is dat verkrachting niet voor hóeft te komen, in die zin, dat er kulturen bestaan waarin het niet voorkomt; en als het juist is dat er kulturen bestaan waarin verkrachting veel minder voorkomt dan in onze eigen samenleving, waar is dat dan aan toe te schrijven? Welke kenmerken van zo'n kultuur maken dat mogelijk? Onderzoek naar die kenmerken kan ons leren *waarom* het verschijnsel verkrachting van cultuur tot cultuur verschilt, of zelfs afwezig kan zijn, en *hoe* dat verschijnsel te beïnvloeden is. Beantwoording van deze vraag is heel belangrijk omdat daardoor duidelijk kan worden of, en zo ja hoe, veranderingen in onze samenleving mogelijk zijn.

Voor de bevrijding van vrouwen uit hun onderdrukte positie is zowel erkenning als respektering van seksueel zelfbeschikkingsrecht een belangrijke voorwaarde. Respektering houdt dan onder andere in, dat verkrachting niet meer voorkomt. Maar zoals bij het voorbeeld van de Arapesj naar voren komt, is het níet voorkomen van verkrachting geen voldoende voorwaarde voor het wél voorkomen van seksueel zelfbeschikkingsrecht. Aan de andere kant is strijden voor erkenning van seksueel zelfbeschikkingsrecht niet voldoende om verkrachting te laten verdwijnen. Officiële erkenning door de rechtspraak wil nog niet zeggen dat leden in de samenleving dat verworven recht zullen respekteren. Zo ziet men bij de Gusii dat een ontwikkeling naar meer seksuele zelfbeschikking op een bepaald terrein (te weten recht op vrije keuze van een partner voor het huwelijk) samen kan gaan met een (tijdelijk?) toenemen van verkrachting (te weten het niet respekteren van dat recht op vrije keuze van een partner voor het huwelijk).

Welke algemene factoren binnen een samenleving zouden van belang kunnen zijn voor de *erkenning* van seksueel zelfbeschikkingsrecht van vrouwen? En welke voor de *respektering* van dit recht? Welke factoren vormen een belemmering daarvoor? De onderzoeken waar verkrachting of gedwongen seksualiteit in vermeld werden,²⁴ blijken, zover ik weet, allemaal betrekking te hebben op patrilineaire/patrilokale samenlevingen.²⁵ Is dit toeval, hoe zit het met matrilineaire/matrilokale samenlevingen?

De Nayar vormen een matrilineaire en patrilokale samenleving. Ik

24. In mijn skriptie heb ik meer samenlevingen besproken, zie aldaar (noot 1) voor meer informatie.

25. Patrilineair: afstamming via de familie van de vader; patrilokaal: vrouw gaat na haar huwelijk bij de familie van de man wonen.

heb bij het doornemen van de literatuur geen verkrachting of gedwongen seksualiteit bij de Nayar aangetroffen. In deze samenleving geldt verder een grote mate van seksuele vrijheid voor vrouwen en mannen. Seksueel zelfbeschikkingsrecht wordt erkend en gerespekteerd. Deze grote mate van seksuele vrijheid is hoogstwaarschijnlijk mogelijk, doordat het vaderschap niet van belang is. Exklusieve seksuele rechten van mannen op vrouwen spelen hier geen rol (onder andere vanwege overerving via de moederlijn), zoals dat in het westen wel het geval is (man moet zeker weten dat het kind van hem is). Vrouwelijke seksualiteit behoeft bij de Nayar daarom niet onderdrukt te worden en aan maagdelijkheid wordt veel minder waarde gehecht.

Bij de Marquesas speelt het vaderschap ook geen rol. Het hoofd van de huishouding (de eerstgeborene van de familie) kan zowel een man als een vrouw zijn en de kinderen van de verschillende huisgenoten behoren tot de lijn van het hoofd van de huishouding. Deze samenleving is dus zowel matrilineair als patrilineair. Ook hier geldt een grote mate van seksuele vrijheid. Verkrachting komt er hoogstwaarschijnlijk niet voor. Een mogelijke faktor van belemmering is dus dat de westerse opvattingen over afstamming via de vaderlijn seksuele vrijheid van vrouwen in de weg staat.

Een andere faktor, namelijk bescherming, sluit hier op aan. Bij de Arapesj lijkt me dat bescherming (bewaking) door konstante nabijheid van (toekomstige) echtgenoot een rol speelt bij het niet voorkomen van verkrachting. Bij de Gusii ziet men dat door afname van bescherming van vrouwen, verkrachtingen toenamen, namelijk door meer contactmogelijkheden en door wegvallen van mogelijkheid tot wraak. Bewaking en bescherming van vrouwen kan verkrachting dus blijkbaar beperken. Bewaking van vrouwen is nodig in samenlevingen waar het vaderschap en daardoor maagdelijkheid een grote rol speelt.

LeVine noemt, in verband met zijn onderzoek bij de Gusii, enkele voorwaarden die volgens hem noodzakelijk zijn voor een hoog verkrachtingscijfer in een samenleving.²⁶ Hij noemt dan 1) strenge formele restrikties op buitenechtelijke seksuele relaties voor vrouwen; 2) strenge seksuele verboden voor vrouwen; 3) economische remmingen die huwelijk pas laat mogelijk maken en 4) de afwezigheid van fysieke scheiding van beide seksen. Het vierde punt beschouwt hij als van doorslaggevende aard als onderscheid tussen samenlevingen met een hoog en laag verkrachtingscijfer. Volgens hem komt

26. Robert A. LeVine, a.w., p. 987.

verkrachting minder voor in samenlevingen waar vrouwen beschermd en bewaakt worden en waar bijvoorbeeld homoseksualiteit als seksuele uitlaatklep toegepast wordt. LeVine bekijkt verkrachting alleen als voortkomend uit seksuele driften. Als je zijn bovenstaande punten leest, zou je denken dat verkrachting vooral voorkomt vanwege de onderdrukking van seksualiteit van vrouwen. Agressiviteit naar vrouwen toe, wat bij de Gusii zo duidelijk is in de seksuele man-vrouw relatie, belicht hij niet in het opsporen van voorwaarden van een hoog verkrachtingscijfer. Algehele agressiviteit is volgens mij ook een belangrijke, en zeker bij de Gusii niet te verwaarlozen factor.

Als we bovenstaande punten even vergelijken met de situatie bij de Marquesas, dan zien we dat daar het tegenovergestelde aanwezig is. Seksualiteit voor het huwelijk voor vrouwen wordt positief gewaardeerd en veelvuldig gebezigd. Er zijn geen verboden of remmingen voor vrouwen of mannen op seksueel gebied. Homoseksualiteit komt veel voor en wordt niet negatief beoordeeld. Er zijn ook geen economische remmingen, zoals een hoge bruidsprijs, waardoor mannen pas laat kunnen trouwen, maar de economische verhoudingen spelen, mijns inziens, bij de Marquesas een belangrijke rol in hoe de relatie tussen mannen en vrouwen is bepaald. Vrouwen zijn economies gezien volkomen uitgeschakeld en zijn gereduceerd tot enkel seksuele objecten. Hoewel de seksuele vrijheid theoretisch de ideale situatie benadert, worden vrouwen in zeer ernstige mate onderdrukt. Verkrachting komt hoogstwaarschijnlijk niet voor, niet vanwege macht (bijvoorbeeld economische onafhankelijkheid) maar juist vanwege totale onmacht. De seksuele rol van vrouwen komt aan mannen ten goede. Het uitgangspunt van seksuele zelfbeschikking is dus niet de erkenning van rechten van vrouwen. Bij de Gusii hebben we gezien dat de hoogte van de bruidsprijs steeds varieerde en dat die een golf van verkrachtingen kon veroorzaken. De economische verhoudingen in een bepaalde samenleving lijken dus ook van belang te zijn voor de (seksuele) relatie tussen man en vrouw. Economie en de daarmee samenhangende machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen kunnen, mijns inziens, een belangrijke factor zijn voor het al dan niet (en in welke mate) voorkomen van verkrachting.

Ik heb hierboven enkele factoren vermeld, namelijk patri- / matri-lineariteit en de rol van het vaderschap, bescherming en de reden voor bescherming: bezitsrechten van vader of echtgenoot. Daarnaast de rol die strenge seksuele restricties kunnen spelen, dit vergeleken met het afwezig zijn van zulke restricties. Als laatste factor noemde ik de economie en de daarmee samenhangende machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen. Ongetwijfeld spelen nog veel meer

faktoren een rol. Ik denk bijvoorbeeld aan agressie (gericht tegen vrouwen), afwezig bij de Arapesj, sterk aanwezig bij de Gusii, en aan seksueel zelfbeschikkingsrecht van mannen in relatie met die van vrouwen. Overigens is er niet sprake van één bepalende faktor die seksueel zelfbeschikkingsrecht bevordert of belemmert. Juist de combinatie van verschillende factoren bepaalt de situatie in een samenleving. Voordat duidelijk kan worden, hoe en wat er veranderd moet worden in de westerse samenleving opdat verkrachting verdwijnt én seksueel zelfbeschikkingsrecht van vrouwen erkend én gerespekteerd wordt, moet een reëler beeld van verkrachting en seksueel zelfbeschikkingsrecht gegeven worden. Tot nu toe bestaat dit beeld veelal uit mythen en vooroordelen, die doorwerken in een voor vrouwen diskriminerende rechtspraak. Veranderingen van de opvattingen, die naar voren komen in de huidige rechtspraak, acht ik noodzakelijk voor het oplossen van de onrechtvaardige beoordeling van verkrachting. Dit is echter nog lang niet voldoende. Door niet-westerse samenlevingen te vergelijken met elkaar en met de westerse samenleving wordt wel duidelijk, dat het verdwijnen van verkrachting op zich niet voldoende is voor het wegwerken van seksuele onderdrukking van vrouwen. Daarnaast blijkt dat strijden voor erkenning van seksueel zelfbeschikkingsrecht alléén ook niet voldoende is om verkrachting te laten verdwijnen. Er kan niet genoeg nadruk op worden gelegd, dat beide punten samen wél noodzakelijk zijn voor het opheffen van seksuele onderdrukking van vrouwen.

De kleine vuist in de magiese cirkel van het denken

Onderzoeksperspektieven van een feministiese literatuurwetenschap¹

‘In een gevecht vol haat – lichaam tegen lichaam – scheuren wij ons onze huid af, die zich zo goed aanpast, die zo goed ons vrouwelijk leven verstikt. Het is een gevecht tegen onszelf, dat ook onbewust lang duurt. Het is heel moeilijk, zich los te maken uit deze vrouwelijke ‘ondercultuur’ zonder de vrouwen te haten, zonder zichzelf te haten. Deze haat kan een ferment van de creativiteit zijn. Maar is dit een weg tot opheffing van de ontvreemding? En hoe ver komt een creativiteit die gebaseerd is op de scheur van de ontvreemding, een creativiteit die ertoe dient, om deze te dichten?’* *Eliane Boucquey*²

Het denken over feministiese literatuurwetenschap is het beste door een metafoor te karakteriseren. De kompleksiteit van de problematiek doet in eerste instantie denken aan een steen die je in het water gooit. Deze vergelijking is echter te eenvoudig omdat zij alleen het concentrische lineaire model voorstelt. Een volgende associatie is de kristallen kubus, waar verschillende vlakken een geheel omsluiten. Hier echter is het bezwaar dat de vlakken elkaar slechts aan de kanten raken. De meest toepasselijke metafoor lijkt ons het ‘rhizoom’³, een wortelgevecht dat boven en onder de aarde

1. Lezing in het kader van het studium generale ‘Vrouwen en Letteren’ aan de KU te Nijmegen, november 1979.

* Voor zover mogelijk hebben we geprobeerd citaten in het Nederlands te vertalen. Waar dit onmogelijk was, de duidelijkheid niet vergrootte, hebben we de tekst in de oorspronkelijke taal laten staan.

2. Eliane Boucquey, ‘Wählen oder schöpferisch sein’, in: *Le Grif, Essen vom Baum der Erkenntnis. Weibliche Praxis gegen Kultur*. Berlijn 1977, p. 26. (De Duitse vert. van *Les Cahiers du Grif*, nr. 7, juni 1975.)

3. Gilles Deleuze en Félix Guattari gebruiken deze term als illustratie voor bepaalde soorten literatuur. De belangrijkste kenmerken van rhizomatische literatuur zijn het principe van de veelsoortige connecties en van de heterogeniteit.

woekert. Het heeft geen centrum, maar groeiknopen die konnekties met elkaar hebben, die niet hiërarchies geordend zijn en geen ander soort systematisering vertonen.

‘Het rhizoom laat zich op het Ene noch op het vele terugvoeren. Het is niet het Ene, dat twee wordt, ook niet het Ene, dat direkt drie, vier, vijf, enz. wordt. Het is noch het vele dat van het Ene wordt afgeleid, noch dat vele, waaraan het Ene zich toevoegt.’⁴

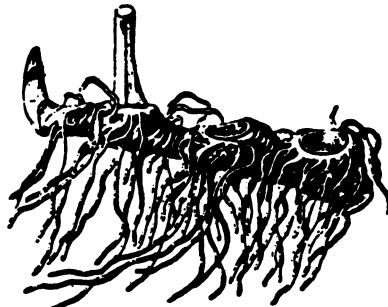
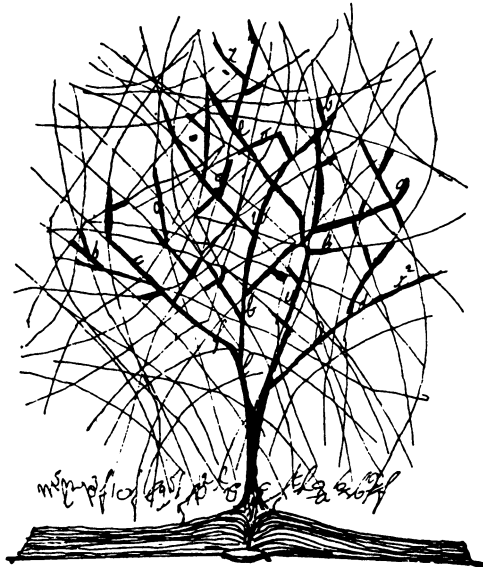

Fig. 2. Rhizom von *Convallaria multiflora*.

4. Gilles Deleuze/ Félix Guattari, *Rhizome, introduction*. Parijs 1976; duitse vert., *Rhizoom*. Berlijn 1976; ned. vert. *Rhizoom*. Utrecht z.j., p. 44.

Met het aanhalen van de metafoor van de rhizoom willen we al aanduiden dat feministiese literatuurwetenschap zich niet alleen met een numerieke inventarisatie van vergeten schrijfsters bezig moet houden, maar tot aan de basis, het dialekties denken, moet teruggaan voor een kritiese herwaardering, wil ze op lange termijn tot vruchtbare theorievorming komen. Wij zullen dit later nog nader toelichten. Eerst echter willen wij enkele problemen met betrekking tot onderzoek bij vrouwenliteratuur aanstippen.

Sisyphus in vrouwenland – op zoek naar vergeten schrijfsters

Elaine Showalter zegt in *A Literature of Their Own*⁵ dat schrijfsters in bepaalde opzichten in een ander land dan mannen wonen en woonden wat de formele traditie en de literaire onderwerpen aangaat.

Het is echter voor literatuurwetenschappers niet zo eenvoudig dit ‘andere land’, dit donkere kontinent te ontdekken zonder in talrijke hinderlagen te geraken. Stuart Mill wijst er reeds op in *Subjection of Women*:

‘Als het aan de literatuur van vrouwen voorbehouden is een ander kollektief karakter te hebben dan die van mannen, dan is er veel meer tijd nodig dan nu voorbijgegaan is, voordat zij zich kan emanciperen van de invloed van bestaande modellen en zij zich

5. Elaine Showalter, *A literature of their own. British novelists from Brontë to Lessing*. Londen 1978.

vanuit haar eigen impulsen kan ontwikkelen.’⁶

Vrouwen hebben zelden een greep naar de macht van de fantasie gedaan, meestal bleven hun fantasieën een eenvoudige negatie van mannelijke voorstellingen. Bijzonder duidelijk wordt dit bij de pogingen een andersoortige maatschappij te beschrijven dan die waarin zij leven:

‘Feministische utopia’s waren geen visioenen van primaire vrouwelijkheid, die in vrijheid haar eigen aard en cultuur konden definiëren, maar waren vluchten uit de mannenwereld in een cultuur die gedefinieerd werd als tegengesteld aan de mannelijke traditie.’⁷

Een illustratief voorbeeld vormt Charlotte Perkins Gilmans roman *Moving the Mountain* die een heilstaat voorstelt met agressie-loze wezens, die leefgewoontes erop nahouden, die ons uit de alternatieve scène van de zeventiger jaren bekend zijn. Mannen worden toegelaten als toeschouwers die verbaasd en bewonderend opkijken naar deze schone leefgemeenschap.

Tendensen die in de richting van een vrouwelijke heilstaat wijzen, komen wij tot op heden tegen. Een prominent voorbeeld is Herbert Marcuses feminismetheorie waar hij opnieuw de traditioneel voor vrouwen gereserveerde ‘deugden’ tot basis van een ‘ethies reveil’ maakt.

‘De mogelijkheid om receptief, passief te zijn, is een voorwaarde van vrijheid: het is het vermogen, de dingen tot hun recht te laten komen, de hun toegeschreven vreugde te beleven, de erotische energie van de natuur – een energie, die bevrijd wil worden: ook de natuur wacht op de revolutie. Deze receptiviteit is zelfs de bodem van de creativiteit – zij vormt niet de tegenstelling tot de creativiteit – zij vormt niet de tegenstelling tot de produktiviteit, maar tot de *destruktieve* produktiviteit. Het laatste is het steeds duidelijker naar voren komende kenmerk van mannelijke dominantie; omdat het “mannelijke principe” de heersende geestelijke en lichamelijke kracht geweest is, zou een vrije maatschappij de “bestimmte Negation” van dit principe zijn – het zou een *vrouwelijke* maatschappij zijn.’⁸

Marcuse leidt het nieuwe begrip ‘sensibiliteit’ af van vrouwelijkheid

6. J. Stuart Mill, *Subjection of Women*; geciteerd bij E. Showalter, a.w., p. 4.

7. E. Showalter, a.w., p. 4.

8. Herbert Marcuse, *Konterrevolution und Revolte*; geciteerd bij Karin Bruns-Weingartz, ‘Genese und Logik der Feminismustheorie von Herbert Marcuse’, in: *Die Eule*, nr. 0, 1978.

in de traditionele zin. Receptiviteit, sensibeleit, tederheid, geweldloosheid zijn voor hem eigenschappen die vrouwen niet door eenzijdige socialisatie aangeleerd zijn. Volgens Marcuse horen deze eigenschappen tot het wezen van de vrouwelijke natuur, waardoor de vrouw diegene is die de maatschappij moet humaniseren. Gezien de geringe politieke invloed van vrouwen is deze voorstelling – afgezien van haar dubieuze wenselijkheid – tamelijk irreëel.

Silvia Bovenschen wijst in *Die imaginierte Weiblichkeit* erop dat bovendien de waarde van de aan de vrouw toebedeelde sensibeleit o.a. afhangt van de structuur en richting van elke specifieke kulturele stroming. In de Duitse Romantiek is de dichter Novalis een voorbeeld van verering van het vrouwelijke. In verband met het romantiese wereldbeeld krijgen de op zich traditionele vrouwelijke eigenschappen een andere positieve waarde. Het verlangen, de vervreemding van de mens op te heffen, leidt tot een ideaal, waar natuur en cultuur weer een eenheid vormen. De vrouw als een natuur-gebonden wezen staat volgens deze filosofie dicht bij de kennis van deze eenheid. De vrouwen die in de Romantiek tot de artistieke kringen behoren, spelen dan ook een grotere rol binnen het artistieke gebeuren dan kunstenaressen in andere kulturele stromingen. Het verlangen naar kulturele eenheid wordt door de dichters echter niet met de empiriese vrouw verbonden, maar oriënteert zich op mythologische figuren. Behalve voor de kleine kring intellectuele vrouwen rond de romantici heeft de romantiese filosofie geen konkrete maatschappelijke veranderingen voor het leven van vrouwen opgeleverd. Wij zien dat het positieve denken over vrouwelijkheid alleen nog niet een maatschappelijke konsekwentie tot gevolg heeft. Het denken over vrouwen/vrouwelijkheid impliceert dus niet a priori het denken over de empiriese vrouw en haar sociale status. Er zijn factoren die een dusdanige buffer vormen tussen de voorstelling en de sociale werkelijkheid, dat de empirie niet of nauwelijks invloed heeft op het beeld van de vrouw, dat dus meer over het fantaserende subjeet dan over het verbeelde object zegt.⁹ Onderzoek naar *de* vrouw in *de* literatuur is dus niet zonder meer een bron van kennis-verwerving over de vrouw maar eerder een beeld van de fantasieën van mannen.

In het traditionele onderzoek naar schrijfsters en vrouwelijk

9. Silvia Bovenschen gaat nader in op de problematiek van de diskrepantie tussen realiteit en imaginair beeld van de vrouw in: Silvia Bovenschen, *Die imaginierte Weiblichkeit. Exemplarische Untersuchungen und literarische Präsentationsformen des Weiblichen*. Frankfurt a/M 1979.

schrijven wordt meestal geen aandacht besteed aan de specifieke omstandigheden waaronder vrouwen schrijven. Ook wordt veelal uitgegaan van een traditioneel, verder niet ter discussie gesteld literatuurbegrip. Wij zullen hier een aantal diskutabele en voor vrouwen veelal noodlottige categorieën noemen, zonder uiteraard te pretenderen het gehele komplekse probleemveld in kaart te brengen.

Om te beginnen worden vrouwen te snel als aparte literaire categorie beschouwd. De talrijke anthologieën van schrijfsters wijzen erop dat de sekse als primair indelingskriterium veelal gehandhaafd blijft. Aan de ene kant is dit in het kader van een heroriëntatie en inventarisatie van de bestaande activiteiten van vrouwen wel begrijpelijk. Aan de andere kant wordt op deze manier een ingesloten diskriminatie in stand gehouden. De onzinnigheid van de indeling naar sekse wordt dan ook geïllustreerd door de verwoede poging volledig uiteenlopende stijlen en strekkingen onder een (vrouwelijke) noemer samen te brengen. Wij moeten bij een bundeling van vrouwelijk schrijven eigenlijk altijd bedenken, dat de geschiedenis van vrouwen niet te vergelijken is met die van mannen, omdat vrouwen niet direkt een eigen handelsbereik in de openbaarheid hadden en hebben, en hun handelen voor een overgroot gedeelte in de privé-sfeer gerealiseerd werd en wordt. Het ontbreken van een specifiek vrouwelijke esthetiek is zeker mede daardoor veroorzaakt, dat vrouwen door hun leven in kleine familiale eenheden weinig contact met elkaar onderhielden. Bovendien manifesteert literatuur zich in de traditionele definitie als een aspect van het openbare leven. Aangezien vrouwen daaraan niet deelnemen is schrijven/publiceren een voor hen 'oneigenlijke' bezigheid. Het ervaringsbereik van vrouwen is een ander dan dat van mannen. Maken vrouwen hun eigen bereik tot onderwerp van hun teksten dan stuit dat bij de meeste mannelijke critici vaak op onbegrip en afkeuring.¹⁰

Een ander probleemgebied doet zich voor rond de begrippen auteurschap, creativiteit en fantasie. Over het algemeen gaat men bij het literatuurbegrip van bepaalde tekstsoorten uit, die niet onmiddellijk geïntegreerd zijn in de dagelijkse praktijk. De teksten die vrouwen schreven en vaak nu nog schrijven zijn over het algemeen op de dagelijkse praktijk gericht. Brieven, recepten, korte mede-

10. Zie hiervoor: Renate Möhrmann, *Die andere Frau. Emanzipationsansätze deutscher Schriftstellerinnen im Vorfeld der Achtundvierziger-Revolution*. Stuttgart 1977. Möhrmann beschrijft de rigide kritiek op schrijfsters die meer op mannelijke seksistische vooroordelen gebaseerd is, dan op literaire maatstaven stoelt.

delingen, adviezen, dagboeknotities worden vaak niet tot de literaire 'output' gerekend. Deze teksten worden als onliterair, als onbelangrijk beschouwd. Veelal vindt men het niet de moeite waard dagboeken, die dikwijls anoniem zijn, te bewaren. Vrouwelijk schrijven, dat op de praktijk gericht is, is over het algemeen anoniem en niet voor publikatie geschreven. Aangezien vrouwen door hun traditionele rol een andere dagelijkse praktijk hebben dan mannen is hun creativiteit ook anders georganiseerd. Dikwijls gebruiken zij hun fantasie en creativiteit om gebruiksvoorwerpen te vervaardigen en te versieren. Dit soort produktiviteit manifesteert zich in produkten, die echter door het gebruik snel vernietigd worden. Het begrip creativiteit bij vrouwen en de waarde ervan zijn daarom niet zonder meer naast dat van mannelijke creativiteit te stellen.

'Daarom voelen wij ons als vrouwen in een positie geplaatst een dubbele strijd te voeren: zowel voor een vermaatschappelijking (dé-objektivering) van de kunst, een herintegratie van de kunst in het leven, haar alledaagsheid, als voor een ontwerp van een wereld van representaties, die ons symboliseert (met dat wat dat tegelijkertijd met zich meebrengt aan bevestiging en openingen). Wij verwerpen het produktiekarakter van de creatieve daad en de haar begeleidend economische verschijnselen, maar wij hebben deze onderbrekende manifestaties waarin de kunstwerken bestaan, hoezeer ze ook anti-werken en anti-kunst zijn, nog nodig. Wij zijn erop aangewezen om ons beeld en het teken van ons verlangen daarin te vinden, nodig om ons daarin te verliezen.'¹¹

Als men nu deze problematiek in het oog houdt, wordt duidelijk hoe hachelijk histories onderzoek naar schrijfsters kan zijn. De vrouwen die schoorvoetend in de literatuurgeschiedenis opgenomen zijn, de 'paradepaarden', gelden vaak nog als argument voor het falen van anderen, omdat zij het toch gemaakt hebben. Vaak is het succes ook te danken aan een goede aanpassing aan het mannelijke denken, waarbij vrouwen zelf hun seksegenoten met denigrerende opmerkingen bedelen. Een voorbeeld is Renate Huch, die – zelf bepaald niet onintellektueel – over vrouwen zegt dat zij niet in staat zijn om abstrakt te denken.

Wij zien dat wetenschap over vrouwen niet onmiddellijk voor fenomenologische beschrijving toegankelijk is. Als wij iets over vrouwen willen weten en systematies in kaart willen brengen kunnen wij niet wantrouwig genoeg zijn bij de interpretatie van de

11. Le Grif, 'Création, langage, culture', in: *Les Cahiers du Grif*, nr. 7 (dé-, pro-, ré-crée), juni 1975, p. 7.

verschijningsvormen. De splitsing mannelijk/vrouwelijk die dieper gaat dan een puur sekseverschil en die onze cultuur kenmerkt, wijst op een vervorming en structurering van het libidineuze potentieel. Gezien de hiërarchiese verhouding van het mannelijke tot het vrouwelijke (Cixous) is het niet zonder meer af te wijzen bij een onderzoek er in eerste instantie van uit te gaan dat 'het vrouwelijke' in de cultuur dusdanig onderdrukt is, dat het als autonome uitdrukkingsvorm niet aan te wijzen is.

Orde op zaken stellen of hoe het vrouwelijke in de cultuur onderdrukt wordt

In de literatuurwetenschap is er sprake van 'de mens', een monolithies mannelijk parameter, die pretendeert in zijn ideale vorm alle mensen te representeren, de facto echter als versluierend element voor uitsluiting fungeert. Met de kritiese theorie werd in de wetenschap een differentiatie in dat mensbegrip gebracht door de introductie van klasse en klassenstrijd. Het subjektbegrip bleef echter overeind. Ook werden geslachtsspecifieke criteria buiten beschouwing gelaten. Het zwijgen over het vrouwelijke is nog niet doorbroken, omdat de symboliese orde slechts de fallokratiese aspecten van de kulturele representatie vertegenwoordigt.

Als wij de mechanismen van het tot stand komen van een maatschappelijke uitsluiting in het vertoog/discours willen achterhalen, biedt Foucault een algemeen model waarbij wij ons wel kunnen afvragen in hoeverre hier aandacht besteed wordt aan de specifieke positie van vrouwen. Foucault zegt in *De orde van het vertoog* over de grenzen en beperkingsmechanismen die het vertoog kanaliseren:

‘Het verlangen zegt: Ik wil liever niet gedwongen worden om zelf die hachelijke orde van het vertoog binnen te gaan; ik wil liever niet te maken hebben met de scherpe, onvermurwbare kanten ervan; ik zou liever willen dat het vertoog rondom mij stond uitgebreid als een rustige, diepe, eindeloos-open transparantie waarbinnen de anderen antwoord zouden geven op mijn wachten, en van waaruit waarheden zich één voor één zouden verheffen; ik zou me dan, in en door dat vertoog, enkel maar behoeven te laten dragen, een strandvond, niemands eigendom, verloren en gelukkig. En de instelling antwoordt: Je hoeft niet bang te zijn om te beginnen; we staan allemaal paraat om je te laten zien dat het vertoog binnen de orde van de wetten valt; dat er al sinds lang over het verschijnen ervan wordt gewaakt; dat er een plaats voor is bereid die het eert, maar tevens ontwapent en dat, mocht het soms enige macht bezitten, het die macht aan ons, en uitsluitend aan ons, ontleent.’¹²

Binnen deze grenzen van het vertoog treden verschillende uitsluitingsmechanismen op, zoals het verboden woord, de uitsluiting van de waanzin, de wil tot waarheid. Samen bepalen zij een vertoog dat Foucault als ‘logofobies’ kenmerkt en waar een angst, de veelvoudigheid, het adialektiese, het toevallige heerst.

‘Er bestaat ongetwijfeld in onze samenleving, en ik denk ook wel in alle andere, maar dan volgens een ander profiel en in een ander ritme, een diep gewortelde logofobie, iets als een doffe angst voor die gebeurtenissen, voor die massa verwoorde dingen, voor het opwellen van al die uitspraken, voor alles wat daarin aan gewelddadigs, aan onsamenghangends, aan twistzieks, aan wanordelijks ook en aan hachelijks schuilt, angst voor dat onophoudelijke, machtige en ordeloze gonzen van het vertoog.’¹³

Hélène Cixous verbindt aan deze schets van een logiese monokultuur een feministiese kanttekening: zij illustreert de plaats van de vrouw binnen deze symboliese orde door een parabel:

12. Michel Foucault, *De orde van het vertoog*. Meppel 1976, p. 8.

13. Idem, p. 41.

‘Hoe de vrouwen naar men zegt de geest ontvangen hebben. De Koning van Wu zegt tegen generaal Sun Tze: Gij, die een groot veldheer zijt en zich erop beroept, iedereen in de krijgskunst op te leiden, neemt honderdtachtig van mijn vrouwen en probeert soldaten van hen te maken. Sun Tze laat de vrouwen in twee rijen, die door de twee lievelingsvrouwen aangevoerd worden aantreden en leert ze met de trom de bevelskode: twee slagen – rechtsom; drie slagen – linksom; vier slagen – rechtsomkeert. In plaats van te luisteren, lachen en kletsen de vrouwen. Hij herhaalt de oefening meerdere keren: de vrouwen beweren dat zij de kode begrepen hebben, maar elke keer ontstaat er slechts een vreselijk gelach en algehele wanorde. Nou ja, zegt Sun Tze, jullie bieden weerstand, daarvoor kent het militaire gerechtshof de doodstraf: jullie zullen dus gedood worden. Men verwittigt de Koning hiervan en deze verbiedt hem de vrouwen, en in het bijzonder de lievelingsvrouwen, slecht te behandelen. Sun Tze laat hem antwoorden: Gij hebt mij de opdracht gegeven hen in de krijgskunst te onderwijzen, het overige is mijn zaak. – En met zijn sabel slaat hij de beide leidsters het hoofd af. Zij worden door anderen vervangen en het exerceren wordt weer hervat. “En alsof deze vrouwen hun leven lang alleen maar de krijgskunst bedreven hadden, volgden zij zwijgzaam en foutloos de bevelen op.”¹⁴

Men doet dit verhaal tekort als men het interpreteert als voorbeeld van de dichotomie man-vrouw, c.q. kwaad-goed. Veeleer wordt hier het tot stand komen van de patriarchale orde uitgebeeld, die zich alleen door uitsluiting van het vrouwelijke, hier het doden van de lievelingsvrouwen van de koning, kan handhaven.

‘Het westerse denken en zijn majestueuze vertoog, het filosofiese, definieert zich door het element van uitsluiting en onderwerping, als produkt waarvan zich de rationaliteit manifesteert. Het mannelijke denken konstitueert zich als het “ware”, het “enige”, het “toppunt van waarheid”, door het vrouwelijke als verstorend, vijandig element te laten verstommen.’¹⁵

Als men dit ‘eliminieren’ van het vrouwelijke aksepteert, legt men zich neer bij het vrouwelijke als het niet existente, als het gebrek en

14. Hélène Cixous, in: J.-F. Lyotard, *Das Patchwork der Minderheiten. Für eine herrenlose Politik*. Berlin 1977, pp. 53-54.

15. Marianne Schuller, ‘Die Nachtseite der Humanwissenschaften. Einige Aspekte zum Verhältnis von Frauen und Literaturwissenschaft’, in: Gabriele Dietze (Hrsg.), *Die Ueberwindung der Sprachlosigkeit. Texte aus der neuen Frauenbewegung*. Darmstadt/Neuwied 1979, p. 38.

steunt daarmee het heersende vertoog. Wij willen echter dit verzwijgen, verzwegen zijn/worden als uitdaging aannemen om het heersende vertoog ter discussie te stellen, en de mythe omtrent dit denken helpen doorbreken. Daarvoor is het als feministies wetenschapper vooral nodig het konstitutieproces van het waarheidsvertoog met een 'andere' blik te bekijken. Om te beginnen moeten wij het identifikatieaanbod afwijzen.

Het lijkt ons voor het betoog zinvol even bij de triniteit subjekt/identiteit/symboliese orde te blijven staan, omdat vanuit de wetenschap gepoogd is, het in de rationaliteit steeds meer verdrongen vrouwelijke op een of andere wijze in het denkkader een plaats te geven. Het ná-denken van de verscheidene modellen kan misschien een fingerwijzing geven waar onder de patriarchale, logofobiese, fallokratiese korst het vrouwelijke gezocht moet worden.

Sigmund Freud deelt het wenspotentieel in twee grote categorieën in, de 'desir' als wil om macht te krijgen, en de 'voeu', de wens geliefd te worden. Freud koppelt deze tweedeling aan man of vrouw waarbij de 'voeu', het passieve element, ook het oneigenlijkere is en door de vrouw gerepresenteerd wordt. Differentiatie en hiërarchisering houden hier de dichotomie man/vrouw in stand. Ook Lacan weet het vrouwelijke niet positief te definiëren. Volgens Lacan voltrekt de symboliese kastratie van de vrouw zich door de falliese representatie. Lacan maakt onderscheid tussen 'fallus hebben' (de man) en 'fallus zijn' (de vrouw). De vrouw moet om door de man begeerd te worden zich maximaal van zichzelf verwijderen door het fallus-objekt te willen zijn. Vrouwelijke lust is een supplementaire lust ten opzichte van de falliese mannelijke lust. Lacan komt tot de konklusie 'la femme n'existe pas'. De vrouw als exponent van een representatiesysteem dat niet fallies is, bestaat niet.

Deleuze/Guattari proberen in *l'Anti-Oedipe* een fundamentele materialistische kritiek op de idealistische psychoanalyse te geven. Zij versplinteren het subjekt in deel-objekten die alle op een wensmachine aangesloten zijn. Deze wensmachine funktioneert niet in óf/óf verschillen maar laat disjunkties naast elkaar staan (én/én). Volgens Deleuze/Guattari is het oedipale denken datgene dat de wensmachine cultureel structureert. Dit heeft tot gevolg, dat in het denken het gebrek geïntroduceerd wordt. De exclusieve differentiëring (óf/óf) wordt in het onderbewuste ingevoerd, dat an sich differenties naast elkaar laat bestaan en deze niet als middel voor een synthese gebruikt: een disjunctief blijvende disjunctie die verschillende begrippen naast elkaar laat bestaan. De wensproductie vormt groepen van intensiteitszones, waarin het tot stand komen van

individualisering/individualiteit lokaliseerbaar is.

‘Niet een ik staat in het centrum en geen persoon apart eromheen gegroepeerd. Niets behalve een aantal singulariteiten in het disjunctieve net, of konstellaties van verdichtingen in het konjunctieve raster, en verder een transpositioneel subjeet, dat alle stadia doorloopt.’¹⁶

De theorie van Deleuze/Guattari biedt verscheidene aanknopingspunten voor het denken over een ‘andere’ vrouwelijkheid dan die van het gebrek. De hiërarchiserende structuur van het onderbewuste waarbinnen de verschillen in hun hoedanigheid naast elkaar staan, geeft aanleiding tot het denken over bronnen in het (vrouwelijke) onderbewustzijn die nog niet gebruikt zijn. Bovendien biedt het ter discussie stellen van het subjeet-begrip een uitdaging om theorieën over identiteit, socialisatie, rollendwang enz. die juist via de afgrenzing functioneren, opnieuw te groeperen. Hélène Cixous’ theorie over het vrouwelijke en vrouwelijke schrijven wijzen in deze richting. Wij zullen er nog nader op ingaan bij het begrip ‘écriture féminine’.

Eerst willen wij bij de exclusieve differentiëeringsfunctie blijven stilstaan, omdat het westerse denken hierdoor essentieel bepaald is. Wij willen dit denken in verband brengen met de onderdrukking van het vrouwelijke in de cultuur, wat de facto voor een groot gedeelte neerkomt op de onderdrukking van de empirische vrouw.

Het duidelijkst is het alles overkoepelende patriarchale membraan (Cixous) te rekonstrueren aan het voorbeeld van het hegeliaanse denken. Zoals het denken van Kant en Marx, vormt het hegeliaanse denken de achtergrond van vele literaire produkten.

Marianne Schuller geeft een voorbeeld van de imperialistische annexatie van dit denken. In de *Phänomenologie des Geistes* probeert Hegel de alteriteit, het andere in de geest te denken.

‘Dit denken is echter zo geaard, dat het dankzij de reflexie de alteriteit weer inhaalt en deze tot een “deel” van zichzelf maakt, doordat zij het als zodanig herkent.’¹⁷

Schuller expliciteert deze these aan het ‘Sittlichkeitskapitel’. De vrouw representeert het gezin, de ‘natürliche Sittlichkeit’, ‘das göttliche Gesetz’ (Hegel). De man verlaat het gezin en doet zijn intrede in de algemeenheid. Deze intrede is alleen mogelijk als de

16. Gilles Deleuze/Félix Guattari, *l’Anti-Oedipe*. Parijs 1972; duitse vert., *Der Anti-Oedipus*. Frankfurt a/M 1977, p. 114.

17. M. Schuller, a.w., p. 39.

man de herinnering aan zijn oorsprong vergeet. Deze oorsprong is echter de vrouw. Er is dus duidelijk een samenhang tussen vergeten/dood en de totstandkoming van de menselijke/mannelijke orde. Hegel konnoteert het gezin, de vrouw en het vrouwelijke met het niet-bewuste, bewusteloze, donkere, met het ondergrondse. Voor de man bestaan metaforen van licht, zon en helderheid. De vrouw wordt tot exponent van het verdrongene en zo tot vijand van de mannelijke orde.

‘Das menschliche Gesetz also in seinem allgemeinen Dasein, das Gemeinwesen, in seiner Betätigung überhaupt die Männlichkeit, in seiner wirklichen Betätigung die Regierung, *ist, bewegt und erhält* sich dadurch, dass es die Absonderung der Penaten oder die selbständige Vereinzelung in Familien, welchen die Weiblichkeit vorsteht, in sich aufzehrt und sie in der Kontinuität seiner Flüssigkeit aufgelöst erhält. Die Familie ist aber zugleich überhaupt sein Element, das einzelne Bewusstsein allgemeiner betätigender Grund. Indem das Gemeinwesen sich nur durch die Störung der Familienglückseligkeit und die Auflösung des Selbstbewusstseins in das allgemeine sein Bestehen gibt, erzeugt es sich an dem, was es unterdrückt und was ihm zugleich wesentlich ist, an der Weiblichkeit überhaupt seinen inneren Feind.’¹⁸

Twee dingen worden bij deze hegeliaanse denkwijze duidelijk. Ten eerste kan de vrouw geen subjeet zijn, zij heeft geen eigen, individuele begeertestructuur. Ten tweede wordt in deze argumentatie een helder voorbeeld gegeven van de maatschappelijke en symboliese orde, die geen differenties (én/én) toelaat, maar in haar hiërarchisering de macht over het andere grijpt en het vervolgens onderdrukt.

Bij een tekstanalyse ‘met een andere blik’ moeten wij juist dit als uitdaging aannemen, om de verzwegen differentie te reconstrueren. Wij moeten de rationalistische en rationaliserende overheersing van het gelijke krities onderzoeken. In de literatuurwetenschap zullen wij de ‘inneren Feind’, het zwijgen moeten opzoeken om aan gene zijde van het kulturele produktieproces te komen. Dit vereist een andere rangschikking van de ge- en verboden van het vertoog.

Schuller geeft een voorbeeld uit de literatuur waar de mannelijke orde in een handelingsverloop geëxpliciteerd wordt. Friedrich Hebbel beschrijft in *Judith* het gevecht tussen het mannelijke principe en het vrouwelijke, dat, wil het als gelijke erkend worden, mannelijke

18. G.W.F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*; geciteerd bij M. Schuller, a.w., p. 43.

kenmerken moet aannemen. Hebbel bewerkt het oud-testamentiese verhaal van Judith en Holofernes. Judith, die in opstand komt tegen de overheersing van Holofernes kan zichzelf slechts als gelijkwaardige tegenstandster zien door het vrouwelijke te denigreren.

‘Een vrouw is een niets; slechts door de man kan zij iets worden; zij kan moeder worden door hem. Het kind dat zij baart, is de enige dankbaarheid, die zij aan de natuur kan laten zien voor haar bestaan. Ongelukkig zijn de onvruchtbaren, dubbel ongelukkig ben ik, ik die geen maagd ben en ook geen vrouw.’¹⁹

Aangezien Judith buiten de traditionele rol van de vrouw valt, krijgt zij een vrije ruimte die een krachtmeting met een man mogelijk maakt. Holofernes daarentegen kan zich alleen realiseren door zijn oorsprong te vergeten en zich duidelijk tegen het ‘andere’, het vrouwelijke af te grenzen. Zowel de gedachte aan zijn moeder als die aan een geliefde zijn voor hem onaangenaam. Zo kan hij Judith ook alleen waarderen als vrouw doordat zij mannelijk, gelijkwaardig is. Dit is echter ook de oorsprong van de tragedie tussen Judith en Holofernes. Doordat Holofernes het (seksuele) gevecht met Judith – dus een gelijke – aangaat, moet hij ten onder gaan. Judith doodt Holofernes met zijn zwaard, een fallies symbool. Seksualiteit en dood staan dicht bij elkaar. Hebbel wijst erop dat het mannelijke ten onder gaat als het het gevecht met het gelijke aangaat. De toeschouwer aanschouwt de katastrofe en is bevestigd in de rechtvaardigheid en zinvolheid van de overheersing van de falliese orde. Het is daarom ook niet verwonderlijk dat een soortgelijke konfliktstof veelvuldig uitgewerkt is. Medusa, Lulu, Salome zijn maar een paar bekende voorbeelden voor de mythe van de ‘mannen verslindende’ vrouw.

Op zoek naar de vrouw in het bos der verbeelding

Het lijkt ons hier gepast nader in te gaan op de rol van de mannelijke fantasie die in de literatuur het beeld van de vrouw gevormd heeft. Silvia Bovenschen beschrijft in haar studie *Die imaginierte Weiblichkeit* de diskrepantie tussen de talrijke aanwezigheid van vrouwen als literaire beelden en hun feitelijke afwezigheid in de geschiedenis. Bovenschen wijst erop, dat niet de feitelijke maar de geïdealiseerde maatschappelijke status van vrouwen als basis dient voor de imaginatie over vrouwen in de literatuur.

‘Omdat de vrouwen in de dokumentatie over politieke, kulturele

19. Friedrich Hebbel, *Judith*; geciteerd bij M. Schuller, a.w., p. 46.

en wetenschappelijke ontwikkelingsprocessen geen sporen hebben achtergelaten en omdat tevens het voor hen gereserveerde bereik van de huiselijke alledaagsheid histories gezien niet erg veel informatie kan geven en deze slechts zelden zijn weg in de dokumentatie vindt, moet de wetenschap andere vertogen opzoeken. Zo lijkt bijvoorbeeld het literaire vertoog één van de weinige te zijn, waarin het vrouwelijke steeds een opvallende en duidelijke rol speelt. Deze eerste indruk is echter bij nader onderzoek slechts gedeeltelijk juist. Het is weer alleen maar *een* deelgebied van het literaire, waar de vrouw belangrijk kon worden: slechts in de fictie, als resultaat van het fantaseren, het imagineren, *als thema* is het overvloedig en veelvuldig uitgebeeld; *als thema* was het een bijna onuitputtelijke literaire traditie. De geschiedenis van de beelden, ontwerpen, van de metaforiese dekors van het vrouwelijke is net zo rijk aan materiaal als de geschiedenis van reële vrouwen aan overgeleverde feiten arm is.²⁰

20. S. Bovenschen, a.w., p. 11.

Tegenover de overvloed van beelden over de vrouw, als slachtoffer of als heldin, staan maar weinig beschrijvingen die vrouwen in hun feitelijke maatschappelijke positie uitbeelden. Dit kan echter niet alleen toegeschreven worden aan het ontbreken van vrouwelijke auteurs. Naast het probleem hoe mannen vrouwen uitbeelden in de literatuur, doet zich het vraagstuk voor, hoe vrouwen hun eigen kunne literair gestalte geven. De verhouding van vrouwelijk auteurschap en vrouwelijk personage is in zijn historische wisselwerking nog weinig onderzocht. Het is te vermoeden dat er een samenhang bestaat tussen schrijvende vrouwen, hun zelfbeeld en de gangbare perceptie in hun tijd. Hoe ingewikkeld de transformaties zijn die de schrijfster bij het tot stand komen van een literair personage moet maken, illustreren de volgende voorbeelden.

Vrouwen hebben moeite om in autobiografies getinte teksten voor hun vrouwzijn uit te komen. Zo laat zich het 'ik' in een gedicht van Anette von Droste-Hülshoff met 'Herr' aanspreken door de dienaar, terwijl het hele gedicht duidelijk aanwijsbaar de problemen van de dichteres behandelt. Het lijkt, alsof voor vrouwen het fiktieve 'ik' nog al te gauw een mannelijk 'ik' is, wat de vraag laat rijzen naar de autonomie van de vrouwelijke fantasie.²¹

Virginia Woolf geeft in *Een kamer voor jezelf* de kompleksiteit weer van de vrouw in de literatuur:

'De titel "De vrouw en de roman" zou kunnen betekenen, en die betekenis zoudt u bedoeld kunnen hebben: de vrouw zoals zij eigenlijk is; of het zou kunnen betekenen: de vrouw en de romans die zij schrijft; of het zou kunnen betekenen: de vrouw en de romans die over haar geschreven worden; of het zou kunnen betekenen dat alle drie onverbrekkelijk met elkaar verbonden zijn en dat u wilt dat ik ze in dat licht beschouw.'²²

Wij zien dat er aan het vrouwelijke binnen het literaire vertoog verschillende betekenissen gegeven worden. Dit wordt echter door een histories overkoepelend en onbestreden patriarchaal vertoog overschaduwd. Het is daarom ook niet toevallig dat de literatuurwetenschap tot nu toe niet viel over de literair gekonstrueerde vrouwenfiguren, ondanks dat zij in eklatante tegenspraak met de

21. Hierbij kan weer verwezen worden naar de problematiek openbaar/privé. Zoals bovengenoemd zijn vrouwen binnen het traditionele literatuurbedrijf een uitzondering, mede vanwege hun buitengesloten positie in de openbaarheid. Dit zou een van de redenen kunnen zijn, waarom vrouwen die het literaire terrein binnengedrongen zijn, met hun vrouwelijkheid niet zonder meer te koop lopen.

22. Virginia Woolf, *A room of one's own* (1929); ned. vert., *Een kamer voor jezelf*. Amsterdam 1977, p. 5.

historiese werkelijkheid waren. Bovenschen ziet als reden voor deze blinde vlek de geslachtsspecifieke differentie die tot nu toe geen categorie met een eigen begrippenapparaat is; hierdoor wordt de seksistische kritiek in de kaart gespeeld.

‘De konsternatie over de ongelijkheid die tussen het ontwikkelde begrippenveld van de esthetiese theorieën aan de ene kant en het tamelijk grote gebrek aan begrippen in het omgaan met geslachtsspecifieke toevoegingen en waarderingen aan de andere kant, bestaat, moet net als het soms geuite vermoeden, dat alles wat het denken over vrouwen betreft vanuit ‘mannelijke’ parameters gedacht en geïmagineerd is, zelf tot onderwerp van onderzoek worden, te meer daar een dergelijke verdenking wijst op een begripsloos ‘niemandsland’. De poging dit begripsloze “niemandsland” te overwinnen, wordt niet alleen gekonfronteerd met een volledig ongeordende hoeveelheid beelden en ontwerpen, maar ook met een behoorlijk gebrek aan theorieën. (...) omdat de vrouwen zelf bleven zwijgen, moet hun specifieke status eerder indirect herleid worden vanuit modaliteiten van hun metaforiese en diskursieve presentatie.’²³

Het is daarom evident dat de poging om een nieuwe vrouwelijke esthetika op basis van de oude vrouwbeelden te formuleren op een dood spoor zou uitlopen. Het is echter de vraag of vrouwen al een eigen uitdrukkingsvorm hebben. Hiermee gepaard gaat de vraag hoe zich het vrouwelijke estheties manifesteert, waarbij ‘vrouw’ en ‘het vrouwelijke’ niet zonder meer kongruent hoeven te zijn zoals boven gebleken is.

Alice blijft niet voor de spiegel staan, maar gaat er doorheen

Het vrouwelijke manifesteert zich niet alleen in de sociale existentie als ‘vrouw’, maar wordt ook gevormd door beelden van de fantasie. Tussen deze twee componenten, de sociaal-biologische en de imaginair-ideologische, heerst een wisselwerking. Het geïdealiseerde, gemythologiseerde, gedemoniseerde vrouwelijke heeft invloed op de relatie van vrouwen tot hun omgeving en op het zelfbeeld van de vrouw.

Arthur Schnitzler laat in *Fräulein Else* zien hoe de kulturele beelden de fantasie van de heldin bepalen, waardoor vervolgens haar handelen bepaald wordt. Else kan in een situatie waarin zij door

23. S. Bovenschen, a.w., pp. 14-15.

maatschappelijke factoren in het nauw gedreven wordt, haar agressie alleen in een vorm gieten die aan het mannelijke overheersingsdenken ontleend is, echter diametraal staat tegenover haar eigen concrete positie. Terwijl zij speelbal tussen machtsbelangen van mannen wordt en daaraan dreigt ten onder te gaan, fantaseert zij dat zij een flink aantal aanbidders zou kwellen en hen tot zelfmoord zou drijven. Else toont daarmee dat zij niet tot een eigen bevrijdende imaginatie in staat is. Haar protest breekt niet de patriarchale wetten, maar blijft binnen hun grenzen.

Een ander voorbeeld uit de moderne feministiese literatuur is de vertelling *Die Verweigerung der Johanna Glaufügel* van Birgit Pausch. Pausch laat aan de hand van een toneelspeelster zien, hoe de fantasieën over de vrouw deze vrouw van alle kanten beknellen en haar eigen imaginatie en handelen bepalen.

‘Zij voelt zich altijd in een of andere rol, in die van Ophelia, in die van Nora – zij heeft ze met waardering van het publiek gespeeld, in gedachten is zij steeds bij hen, en hoe meer zij met hen lijdt,

hoe vaker zij een gewelddadige dood vindt, hoe meer voelt zij zich bevrijd. Zij lachte, de ogen ver open, daar achter vermoedde Glauflügel een onverdraaglijke spanning. ... Zij zei, dat haar vrienden haar naar vooropgezette meningen beoordelen, naar hun pornografiese wensdromen. Het is zo, zei ze verder, zij legde een hand tussen haar benen, hoe meer ze over haar beschikten, hoe ongeremder wordt haar haat en hoe zekerder wordt zij op het toneel. Zonder de zelfvernedering, waardoor zij de frustratie aankon, zonder het zelfmedelijden, zonder de erotische fantasieën, waarin zij de dagelijkse verkrachting reproduceert, zou zij geen van die vrouwen kunnen spelen, want zij zijn geschreven door mannen, die vrouwen als tweederangswezens inschalen.’²⁴

Pausch toont de dubbele last van de fixatie die de realiteit bepaalt en vice versa. De toneelspeelster vervreemdt van zichzelf door het spelen van rollen die de mannelijke imaginatie over vrouwen voorstellen. Tegelijkertijd voelt de toneelspeelster dat haar beroep een interpretatie door het publiek opgedrongen krijgt die haar tot kulturele prostituée maakt. Aan dit voorbeeld wordt duidelijk dat de grens tussen bepaaldheid van buiten af, eigen zelfbeeld en fantasie niet nauwkeurig te bepalen is en dat de verschillende componenten invloed op elkaar uitoefenen. Wat vrouwen zelf willen zeggen/uitdrukken, gaat vaak in het lawaai van de plaatsvervangende verklaringen over het vrouwelijke ten onder.

Walter Benjamin karakteriseert dit dilemma, dat het vraagstuk van een vrouwelijke esthetika omlijnt, aan de hand van taal:

‘Hoe praatten Sappho en haar vriendinnen? Hoe kwam het, dat vrouwen praatten? Want de taal ontnemt hen hun ziel. De vrouwen ontvangen van haar geen klanken en geen verlossing. De woorden waaien over de vrouwen heen, die bij elkaar zijn. ... De taal draagt de ziel der vrouwen niet, want zij vertrouwen haar niets toe; hun verleden is nooit ingekaderd. De woorden betasten hen en een of andere vaardigheid antwoordt hen snel. ... Woorden zijn stom. De taal der vrouwen bleef ongezegd. Pratende vrouwen zijn bezeten door een weerzinwekkende taal.’²⁵

24. Birgit Pausch, *Die Verweigerung der Johanna Glauflügel. Erzählung*. Berlin 1977, pp. 73-74.

25. Walter Benjamin, ‘Metaphysik der Jugend’, in: *Gesammelte Schriften*. Bd. II-1. Frankfurt a/M 1977, p. 95.

Hellevaart en/of extase – Experimenten met een nieuw vrouwelijk schrijven

Tot slot willen wij op verschillende pogingen wijzen, die het dilemma van het ontbreken van vrouwelijk schrijven op een offensieve manier proberen op te lossen. In Frankrijk heeft aan de universiteit van Vincennes de 'Groupe de Recherche Etudes Féminines' gepoogd, vrouwelijk schrijven te benaderen vanuit een konfrontatie met het heersende symboolsysteem. Met deze benadering breken zij met de positivistiese literatuurbenadering tot nu toe. Hun woordvoersters zijn Hélène Cixous, Luce Irigaray, Cathérine Clément en anderen.

Zij baseren zich op de kultuurantropologische studies van Lévi-Strauss, wetenschapsfilosofiese werken van Foucault en symbooltheoretiese analyses van Derrida. De franse schrijfsters annex wetenschappers bewegen zich op een terrein dat linguïstiese en strukturalistiese theorieën, het marxisme, de psychoanalyse en dekonstruktie-theorieën omvat. Het doel van hun schrijven is, de tekst en de lezer nader samen te brengen, de materialiteit van de tekst te aksentueren, het proceskarakter te benaderen. Cixous postuleert dat een vrouwelijke tekst subversief is per excellence. Schrijven is voor haar duiken in het onderbewuste.

Volgens het materialistiese uitgangspunt heeft de historische bepaaldheid de natuurlijke componenten gevormd. Dat geldt ook voor het onderbewuste, dat gedeeltelijk van buiten gestructureerd is. De linguïsties-strukturalistiese aanval geldt de taal en het onderbewuste. Taal en onderbewuste zijn geen aparte entiteiten. De taal is de doorgangspoort voor het onderbewuste, dat onderdrukt is. De these luidt, dat als het onderbewuste toegelaten wordt, het de

oedipale orde (Lacan) of de wet van de vader (Kristeva) zou verstoren. De franse feministes zoeken daarom minder naar 'vergeten' schrijfsters maar meer naar de plaats van de onderdrukking binnen de symboliese orde omdat zij daar het vrouwelijke menen te vinden (*Cherchez la femme!*). Met hun strijdkreet 'vive la différence!' vallen zij niet in de ouderwetse rolbepaaldheid van de natuurlijke opposities terug, maar geven deze leus een andere inhoud. Aangezien de westerse cultuur bepaald is door één stem, door een overkoepelend fallies vertoog, benadrukken de franse feministes de différence (zie de psychoanalyse-kritiek hierboven) als het vrouwelijke. Marguerite Duras verwoordt dit als volgt:

'De vrouwen zeggen, de taal die je spreekt vergiftigt stembanden tong verhemelte lippen. Zij zeggen, de taal die je spreekt is opgebouwd uit tekens, beter gezegd kenschetst wat mannen zich toeëigend hebben. (...) Zij zeggen dat in eerste instantie de woordenschat van iedere taal onderzocht moet worden, veranderd, ondersteboven gekeerd, dat ieder woord doorgelicht moet worden.'²⁶

Duras wijst er tegelijkertijd op dat vrouwen ook gevangen zijn in het onderdrukkende vertoog, en dat het ontsnappen daaraan een grote inspanning vereist.

Bestaat er al een vrouwelijke taal? Julia Kristeva doet een poging om ondanks het overkoepelende vertoog een vrouwelijke komponent te lokaliseren. Zij maakt onderscheid tussen 'le (!) sémiotique' en het symboliese. Het eerste wijst zij als de taal van de vrouwen aan, ze signaleert het in ritmiese kinderliedjes en echolalia; het tweede staat voor de taal van de symboliese orde die ze als mannelijk kenschetst. Kristeva meent dat vrouwelijke taal geen andere taal is, maar eruptief door de falliese taal heenbreekt en zo ordeverstorend werkt.

De 'Groupe de Recherche Etudes Féminines' baseert haar ideeën over een andersoortig vrouwelijk schrijven op het verschil in de libidineuze ekonomie van mannen en vrouwen. De mannelijke libidineuze ekonomie heeft zich binnen de falliese orde kultureel kunnen ontwikkelen en heeft imperialisties de vrouwelijke onderdrukt. Cixous konkludeert daaruit dat de vrouwelijke wens niet dezelfde taal spreekt als de mannelijke. Zij ziet een eeuwenoud verbond tussen logocentrisme en fallocentrisme. Reeds Jacques Derrida ontmantelt het logocentrisme als het eeuwige

26. Marguerite Duras, *Détruire dit-elle*; geciteerd bij Elaine Marks, 'Women and Literature in France', in: *Signs*, summer 1978, vol. 3, nr. 4, p. 836.

verlangen naar eenduidigheid. Het paradigma van het normatief denken dat daarmee verbonden is, leidt tot onderdrukking van de differentie, tot de onthoofding van de vrouwen van de koning van Wu.

Wij horen van de franse feministes dat er een vrouwelijk schrijven zou zijn. Maar hoe ziet dat er uit, hoe gaat het te werk? Hélène Cixous beschrijft in 'Die unendliche Zirkulation des Begehrens. Weiblichkeit in der Schrift' haar manier van schrijven. Zij ervaart het schrijven als een bijna versmelten met het papier, waarop ze haar wensdromen probeert te uiten. Schrijven betekent voor haar een lichamelijke noodzaak. Als enige stelregel heeft zij, dat je als vrouwelijke auteur genadeloos met je onderbewustzijn moet omgaan. Haar duiken in deze regionen vergelijkt ze met een hellevaart, waar ze in een toestand van uiterste concentratie naar zichzelf luistert. Haar werk is dus ook minder een geordend betoog maar eerder het naspeuren van het zwijgen, het verloren lichaam, het verbodene.²⁷

Vrouwelijk schrijven vereist geen andere taal op zich, de seksuele differentie moet in de tekst door zijn specifieke stijl, inhoud en ordening tot uitdrukking komen. Cixous baseert deze theorie op het vermogen van vrouwen eerder verkwistend te kunnen zijn dan mannen, omdat ze niet onder kastratie-angsten lijden. Cixous keert zich hiermee tegen de traditionele psychoanalyse die de vrouw als gebrekkige man ziet.

'Als er iets speciaal vrouwelijks is, dan is het paradoxaal genoeg haar vermogen zich onzelfzuchtig te verspillen: grenzeloos lichaam, zonder toevoegsels, zonder belangrijke "delen". Als zij een geheel is, is het een geheel dat samengesteld is uit delen die gehelen zijn, niet alleen partiële objecten maar een bewegende, grenzeloze, veranderende hoeveelheid, een kosmos die door Eros driftig doortrokken wordt, een enorme astrale ruimte, niet gesitueerd rond een of andere zon die niet meer is dan een ster, zoals alle andere.'²⁸

27. Ook Verena Stefan spreekt zich zo uit: 'Ik zal een woord als "verlangen" niet uit mijn woordenschat uitbannen, wel echter voorzichtig ermee omgaan. Ervaringen kleven aan de taal. Zolang mij zinnen als "ik verlang naar" opgedrongen worden zonder kennis van het eigen verlangen, is het begrip verlangen qua inhoud inderdaad zonder betekenis, qua gevolg echter vol consequenties. – Het begrip zal pas op grond van eigen ervaring weer gebruikt kunnen worden.' Gudrun Brug/Saskia Hoffmann-Stelzer, 'Fragen an Verena Stefan', in: *Alternative*, nr. 108/109, 1976, p. 122.

28. Hélène Cixous, 'The Laugh of Medusa', in: *Signs*, summer 1976, p. 889.

Voor de man heeft het schrijven volgens Cixous een fetisj-karakter wat zich uit in de belangrijkheid van het produkt.

Cixous mengt in haar ideeën over vrouwelijk schrijven een historische analyse van de afwezigheid van vrouwen in de literatuur met een psychoanalytische polemiek en utopische perspectieven, waardoor haar teksten zich onttrekken aan één genre. Door de combinatie van stilistische en inhoudelijke verschillen stralen haar teksten een strijdbaarheid uit die tot aktiviteit aanspoort.

Samenvattend willen we de volgende punten nog eens opnoemen die onzes inziens voor een feministische literatuurwetenschap van belang zijn: Feministische literatuurwetenschap beperkt zich niet tot een rekonstruktie van vergeten materiaal of schrijfsters. We moeten niet bewijzen dat vrouwen onderdrukt zijn, het is zinvoller te onderzoeken hoe de onderdrukking tot stand gekomen is, hoe ze werkt en waar nieuwe aanzetten en mogelijkheden zijn om deze onderdrukking op te heffen. De trend binnen de vrouwenbeweging, de subjektiviteit centraal te stellen, is in dit kader begrijpelijk, maar moet in zijn historische kontekst geplaatst worden, wil men niet in het traditionele denken over vrouwelijkheid blijven steken. Als middel tot solidarisering en politieke strijd is deze strategie zelf doeltreffend. We moeten vrouwelijkheid echter onderzoeken op de patriarchale inschrijvingen. Zolang we niet de splitsing man/openbaarheid/intellekt/waarheid tegenover vrouw/privaatheid/gevoel/zwijgen opheffen, blijft het vrouwelijke en uiteindelijk de vrouw gedefinieerd door het gebrek, het zwijgen, de dood.

Vrouwen mislukken vaak omdat ze gevangen zijn in het mannelijke vertoog, dat ze niet kunnen verenigen met de manier waarop ze functioneren. In de literatuur manifesteren zich vrouwen veelvuldig als objekt van de verbeelding. De vrouw als schrijfster is echter – als ze al schrijft – dikwijls tot mislukken gedoemd. Dit uit zich in een zelfdestruktieve praktijk zoals bij Ingeborg Bachmann, Silvia Plath, Virginia Woolf, Carry van Bruggen, Zelda Fitzgerald en anderen. De isolatie en de dwang de traditionele vrouwenrol te moeten vervullen zijn vaak als basis van het mislukken aan te wijzen.

Hoe moet het vrouwelijk schrijven uit het mannelijke vertoog uitbreken? Het is nodig om via kommunikatie en solidariteit een veranderd bewustzijn en een herziene theorie op te bouwen die weerstand biedt aan de hegemonie van het fallokratisme annex logocentrisme. Feministische theorie wordt niet gezien als stil gepeins in de ivoren toren, maar als middel consensus over ervaringen te bereiken die in een strategie voor veranderingen uitmondt. Deze

strategie zou een dubbele richting moeten hebben: enerzijds het verwerken van de eigen ervaringen naar de maatschappij toe, anderzijds het reflektieren van maatschappelijke processen naar eigen ervaringen toe. Het is evident dat een ongereflekteerde subjektiviteit tot een tegenkultuur leidt, die in haar gedwongen oppositie tot de maatschappij als randgroep snel tot een 'isme' gemaakt wordt. We moeten juist van het oppositionele denken af om het mannelijke vertoog te overstijgen.

Tot slot willen we een tekst laten zien, die aangeeft in welke richting vrouwelijk schrijven gedacht zou kunnen worden, een ontwerp, hoe vrouwelijk schrijven, fantaseren, zich als tekst manifesteert. Dit voorbeeld zal niet een exemplarische tekst als *pars pro toto* zijn, veel meer hopen we de lezeres hiermee te stimuleren het vrouwelijk schrijven verder af te breken. Er moeten nog vele teksten komen!

'Deux cygnes noirs nagent dans le lac isolé. La lumière dorée du soleil couchant a obscurci les eaux. Côte à côte mollement les deux cygnes glissent, toi la tête courbée m/oi prête à soutenir la chute de ton cou à toucher du bec le bombement de ta gorge. Tes yeux sont d'or, ils ne m/e regardent pas. Tu te laisses distancer, puis tu m/e rejoins sans hâte ton flanc touchant m/on flanc, toutes m/es plumes se hérissent jusqu'au sommet de m/on crâne. J//ai oublié le cri de victoire des cygnes quand ils vont vers l'ombre pour se reposer après une journée sans combat. Tu étends tes ailes par-dessus m/oi. J/e cherche du bec leur dessous, une légère humidification m/e vient aux deux orifices respiratoires. J/e touche entre les duvets la peau délicate, j/e la picote, tu te laisses aller, puis tu te raidis secouant tes ailes vivement claquant du bec cherchant un cri. J/e alors sillonne tout ton cou. J/e sème le désordre dans l'ordonnance de tes plumes, j/e les remonte à rebours, j/e détruis leur lissement. J/e cherche à t'enfoncer dans l'eau en pressant de tout m/on corps sur le tien par-derrrière. Tu résistes. A un moment donné tu consens à couler seuls la tête et le cou émergeant, j/e les vois tout soudain frappés par l'éclat de la lumière. De ton corps j/e n'aperçois plus rien noir confondu dans le noir des eaux. J/e commence une longue descente m/on cou entourant ton cou t'entraînant jusqu'à l'épaisseur dorée de la vase dont nous ne pourrons pas nous défaire à cause de l'enchevêtrement définitif. J//en suis au chant des cygnes noirs, à la noire heure de leur mort.'²⁹

29. Monique Wittig, *Le Corps Lesbien*. Parijs 1973, pp. 32-33.

Sjoeke Bonda

Kinderen en moeders in 'Blijf van m'n Lijf'

Ervaringen van kinderen en hun moeders
in het 'Blijf van m'n Lijf'-huis te Groningen

Inleiding

Het hier beschreven onderzoek gaat over de reacties en ervaringen van kinderen en hun moeders in het 'Blijf van m'n Lijf'-huis in Groningen. Dit is een opvanghuis voor mishandelde vrouwen en hun kinderen, in opzet een vrijwilligstersorganisatie. Huizen van 'Blijf van m'n Lijf' stellen zich ten doel: 'Het bieden van gelegenheid aan mishandelde vrouwen en hun kinderen om veiligheid, rust en relevante informatie (in de ruimste zin van het woord) te vinden, die hen in staat stellen om hun positie te bepalen en hun eigen oplossingen te realiseren voor de problemen waarvoor zij zich gesteld zien' en 'Onderzoek te doen naar en onder de aandacht van het publiek te brengen van het voorkomen van vrouwenmishandeling en van alle feiten en structuren die vrouwenmishandeling veroorzaken of in stand houden'.¹ De vrouwen dragen zelf zorg voor de gang van zaken in het huis en zorgen voor hun eigen kinderen. De hulp die 'Blijf van m'n Lijf' biedt, bestaat vooral uit een veilig onderdak en praktische, juridische en mediese hulp. Meestal zijn er zo'n 8 à 10 vrouwen en 15 à 20 kinderen in het huis. De kinderen gaan gewoonlijk overdag naar school. Tussen de middag en na schooltijd zijn er kinderwerkers die hen opvangen. Er is één betaalde kinderwerker die elke dag aanwezig is en ongeveer 8 vrijwillig(st)ers die 2 dagen per week werken.² Samen met enkele moeders vormen zij de kinderwerkgroep. Dit onderzoek kwam in overleg met deze groep tot stand.³ Bij de kinderwerkgroep, waarvan ik zelf ook deel uitmaakte,

1. Jaarverslag 1976/1977 'Blijf van m'n Lijf', Groningen.

2. In het weekend zijn er geen kinderwerk(st)ers aanwezig.

3. Het onderzoek diende ook als afstudeerscriptie voor de studie ontwikkelingspsychologie en werd vanuit het instituut voor ontwikkelingspsychologie te Groningen begeleid door Sandy Jackson.

bestond de behoefte aan meer informatie over de achtergronden en beleavingswereld van de kinderen en moeders waarmee zij werken.

Over de ervaringen en reacties van kinderen en moeders in 'Blijf van m'n Lijf'-huizen is tot nog toe weinig bekend.⁴ Mijn onderzoek heeft daarom vooral een exploratief karakter, waarin met name aandacht besteed wordt aan: de mishandeling van de vrouwen en de reacties van kinderen en moeders op het weg gaan van huis en het wonen in 'Blijf van m'n Lijf'. Op grond van een oriëntatie in de literatuur en ervaringen in de kinderwerkgroep stelde ik interviews op die in totaal bij 14 kinderen en 8 moeders zijn afgenomen. Als aanvulling hierop maakten de kinderen ook een test. In het onderzoek ligt de nadruk op de kinderen.

Vrouwenmishandeling

Alvorens opzet en resultaten van het onderzoek te bespreken, besteed ik eerst aandacht aan het probleem vrouwenmishandeling.⁵ De opvatting die men heeft over de factoren die tot vrouwenmishandeling leiden, impliceert vooronderstellingen met betrekking tot het functioneren van de vrouw en mogelijke hulpverlening aan haar en haar (eventuele) kinderen. De hulp die 'Blijf van m'n Lijf' biedt, gebeurt vanuit de visie dat vrouwenmishandeling een extreme uiting is van de onderdrukte positie van de vrouw; een opvatting die ik onderschrijf. Hoewel dit standpunt steeds meer terrein wint, bestaan daarnaast ook andere visies op dit probleem.⁶ Bij de meeste analyses vormt één groep van factoren, globaal in te delen in persoonlijkheids-, sociale of kulturele factoren, het uitgangspunt. In het volgende wordt een indruk gegeven van de belangrijkste opvattingen.

4. Het onderzoek vond plaats in de periode van januari 1978 tot januari 1979. Na die tijd is men in 'Blijf van m'n Lijf' te Amsterdam met een onderzoek naar de kinderen gestart (nog niet gepubliceerd). Het artikel van Noor van Crevel, 'But what about the kids' (paper, ongepubl.), dat over kinderen in het 'Blijf van m'n Lijf'-huis in Amsterdam gaat, bevat observaties die wel aanknopingspunten boden voor de opzet, maar niet voor een specifiekere vraagstelling.

5. Onder mishandeling wordt verstaan het gebruik van lichamelijk geweld: (herhaaldelijk) schoppen; slaan; de trap afgooien; gooien van voorwerpen in de richting van de vrouw; verplichte deelname aan seksuele activiteiten (eventueel verkrachting). Jaarverslag 1976/1977, 'Blijf van m'n Lijf' Groningen.

6. R.P. Dobash, R.E. Dobash, 'Love, honour and obey: institutional ideologies and the struggle for battered women', in: *Contemporary Crisis*, 1, 1977, pp. 403-415; D. Martin, *Battered wives*. San Francisco 1976.

In persoonlijkheidsgerichte opvattingen wordt de oorzaak van vrouwenmishandeling veelal gezocht in afwijkende eigenschappen of gedragingen van een man en zijn (!) vrouw, die in hun (huwelijks)relatie een belangrijke rol spelen.⁷ Deze zijn dan het gevolg van traumatische jeugdervaringen als bijvoorbeeld verwaarlozing, lichamelijke mishandeling en sterke controle door ouders.

In meer sociologische visies wordt als een belangrijke sociale factor de structuur van het gezin genoemd, waarbij dit gezien wordt als een

7. M. Ball, 'Issues of violence in family casework', in: *Social Casework*, januari 1977, pp. 3-12; M. Elbow, 'Theoretical considerations of violent marriages', in: *Social Casework*, november 1977, pp. 515-526; J.J. Gayford, 'Wife battering: a preliminary survey of 100 cases', in: *British Medical Journal*, nr. 25, januari 1975, pp. 194-197.

hiërarchies systeem van macht, gezag en sociale controle.⁸ Binnen deze structuur is socialisatie van agressie mogelijk. Daarmee wordt bedoeld dat het gebruik van dwang en sociale controle door de ouders, in de vorm van lichamelijke straf, als voorbeeld dient voor de kinderen. In deze opvatting is geweld in het gezin, of de dreiging daarmee, één van de middelen om iets te bereiken als andere middelen (als geld, respect, liefde) daartoe falen. Goode en Campbell geven aan dat daarmee de algemeen maatschappelijke norm ten aanzien van geweld, namelijk dat geweld gebruikt kan en ook moet worden om sociaal wenselijke doelen te bereiken (bijvoorbeeld: optreden van politie; leger) wordt ondersteund.⁹

Vanuit de visie van 'Blijf van m'n Lijf' en anderen is de kritiek op bovengenoemde persoonlijkheidsgerichte en meer sociologische opvattingen dat de algemene principes en kondities waardoor vrouwenmishandeling op grote schaal mogelijk is, niet ter discussie worden gesteld.¹⁰ Vrouwenmishandeling wordt als een op zichzelf staand probleem gezien en niet in verband gebracht met de onderdrukte positie van de vrouw in het gezin. 'Blijf van m'n Lijf' stelt dat de ideologie van het gezin vrouwenmishandeling in eerste instantie mogelijk maakt.¹¹ Kort samengevat zegt deze ideologie dat de vrouw aan de man ondergeschikt is. De man heeft, als hoofd van het gezin, meestal tot taak het gezin te onderhouden. Daarbij heeft hij ook het recht zijn vrouw en kinderen te domineren en te controleren. De vrouw heeft als belangrijkste taak de verzorging en opvoeding van de kinderen, huishouding en een goed echtgenote zijn. Deze taken worden over het algemeen weinig gewaardeerd. De sekserollen worden door middel van socialisatie geleerd en door sociale instituties aangemoedigd en in stand gehouden. In het licht van deze ideologie is het gebruik van lichamelijk geweld gelegitimeerd als een uiterste verdediging van de bestaande machtsstructuur van het gezin, wanneer degenen die lager in de hiërarchie zitten weigeren hun plaats en rol te accepteren (dit zijn vrouwen en kinderen). Dit maakt

8. W.J. Goode, 'Force and violence in the family', in: S.K. Steinmetz, M.A. Straus (eds.), *Violence in the family*. New York 1974; J.S. Campbell, 'The family and violence', in: S.K. Steinmetz, M.A. Straus (eds.), a.w.
9. Ibidem.

10. Dit gebeurt ook door D. Martin, a.w., p. 3, en door R.P. Dobash, R.E. Dobash, a.w., p. 3, en R.P. Dobash, R.E. Dobash, 'Wives; the appropriate victims of marital violence', in: *Victimology: an international journal*, februari 1978.

11. Jaarverslag 1976/1977 en 1978, 'Blijf van m'n Lijf', Groningen. De ideologie van het gezin beschouw ik als een kulturele faktor.

duidelijk waarom vrouwen veel vaker het slachtoffer zijn van mishandeling door hun man/vriend dan andersom.¹² Zolang de structuur van het gezin en de onderdrukte positie van de vrouw daarin geaksepteerd blijven, blijft vrouwenmishandeling op grote schaal mogelijk.

Hoewel de onderdrukte positie van vrouwen als de belangrijkste oorzaak van vrouwenmishandeling beschouwd kan worden, moet de verklaring voor het daadwerkelijk gebruik van geweld in een combinatie van persoonlijke, sociale en kulturele factoren gezocht worden. Dobash en Dobash geven hiervan het volgende voorbeeld: wanneer een man op zijn werk weinig gewaardeerd wordt, is het gezin vrijwel de enige plaats waar hij een gevoel van eigenwaarde en status kan bereiken. Onder deze omstandigheden zal hij gevoelig zijn voor bedreiging van zijn gezag, of dit nu in werkelijkheid zo is of door hem zo wordt opgevat. Wanneer hij verder weinig mogelijkheden voor sociale controle heeft en geleerd heeft dat lichamelijk geweld een adequaat machtsmiddel is (door socialisatie), is de mogelijkheid dat hij zijn vrouw zal mishandelen om zijn gezag te herstellen, niet uitgesloten.¹³

12. D. Martin, a.w., p. 3; R.P. Dobash, R.E. Dobash, 'Wives; the appropriate victims of marital violence', a.w., p. 4; R.J. Gelles, *The violent home. A study of physical aggression between husbands and wives*. Beverley Hills, California 1974; G. Levinger, 'Patterns of violence between spouses and kin', in: S.K. Steinmetz, M.A. Straus (eds.), a.w., p. 3.

13. R.P. Dobash, R.E. Dobash, *The importance of historical and contemporary contexts in understanding marital violence*. Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association. New York, August 1976.

Wat hebben de verschillende opvattingen voor konsekventies voor de praktijk van de hulpverlening aan mishandelde vrouwen en wat zijn de veronderstellingen met betrekking tot het functioneren van de vrouw? Veel hulpverlening (bijvoorbeeld geestelijke gezondheidszorg) gebeurt vanuit een persoonlijkheidsgerichte opvatting, waarbij de rol van de vrouw in het gezin geaksepteerd is. De mishandeling wordt dan vaak als háár probleem gezien (het zijn meestal de vrouwen die om hulp komen), zij moet veranderen, niet haar man of vriend. Er is met haar iets mis.¹⁴

Vanuit de visie dat de onderdrukte positie van de vrouw de belangrijkste oorzaak van vrouwenmishandeling is, is de verandering daarvan en van de opvoeding in vaste sekse-rolpatronen de belangrijkste stap tot een oplossing. Hierop kunnen de betrokken vrouwen echter niet wachten, hen wordt onmiddellijke hulp geboden door opvanghuizen als 'Blijf van m'n Lijf'. Hier kan een vrouw, samen met andere vrouwen, aan de oplossing van haar problemen werken. Daarnaast is een belangrijke functie van deze huizen bekendheid te geven aan het probleem van vrouwenmishandeling (vergelijk p. 173).

De situatie van 'Blijf van m'n Lijf'-moeders en -kinderen vergeleken met de gevolgen van echtscheiding

De situatie van 'Blijf van m'n Lijf'-vrouwen is in verschillende opzichten vergelijkbaar met die van pas gescheiden vrouwen.¹⁵ De problemen van pas gescheiden vrouwen worden vaak ook als een reactie op haar situatie gezien.¹⁶ Overeenkomsten tussen de situaties van beide groepen: voor éénderde van de vrouwen die gescheiden zijn, was mishandeling door hun man de belangrijkste reden daarvoor; beiden moeten nieuwe contacten opbouwen; hebben financiële problemen; staan alleen voor de opvoeding van de kinderen; moeten omgang met vader regelen. Ook voor de kinderen zijn er vergelijkbare ervaringen.¹⁷ Hoewel er ook verschillen zijn tussen de groepen, zoals

14. M. Ball, a.w., p. 3; M. Elbow, a.w., p. 3.

15. Bij het merendeel van de echtscheidingen heeft de vrouw daartoe het initiatief genomen, zie: J.S. Wallerstein, J.B. Kelly, 'Divorce counseling: a community service for families in the midst of divorce', in: *American Journal of Orthopsychiatry*, 47, nr. 1, januari 1977, pp. 4-39.

16. Ibidem.

17. Mishandeling als reden tot scheiding: G. Levinger, a.w., p. 6; J.E. O'Brien, 'Violence in divorce-prone families', in: S.K. Steinmetz, M.A. Straus, a.w., p. 3;

de veranderde woonsituatie en het groepsleven in 'Blijf van m'n Lijf', leek het mij zinvol om te onderzoeken in hoeverre de kinderen en moeders in 'Blijf van m'n Lijf' overeenkomstig reageren. Daarnaast wordt ook geprobeerd een beeld te krijgen van de invloed en beleving van de omstandigheden waarin de kinderen en moeders in 'Blijf van m'n Lijf' wonen en hun eventueel andere ervaringen. Daarbij gaat het om het ontdekken van een algemeen reactiepatroon en ervaringen van een kleine groep kinderen, als een aanzet tot verder nadenken en onderzoek.

Op grond van mijn literatuuronderzoek naar het effect van het meemaken van scheiding, stelde ik een aantal verwachtingen op met betrekking tot ervaringen en reacties van kinderen en moeders in 'Blijf van m'n Lijf'. Deze verwachtingen vermeld ik niet expliciet omdat ze meer als aandachtspunten dienden voor de opzet van het onderzoek en de interpretatie van de gegevens.¹⁸

Opzet

Als methode voor dit oriënterend onderzoek gebruikte ik, zowel voor de moeders als de kinderen, een gestructureerd interview met overwegend open vragen. Een dergelijk interview biedt de mogelijkheid inzicht te krijgen in de relatieve betekenis en samenhang, die de punten voor de geïnterviewde hebben. Ook kan het nieuwe informatie opleveren. Voor een open interview is het van belang dat tussen interviewer en geïnterviewde een zekere vertrouwensrelatie bestaat. In dit geval gold dat ik de kinderen en de moeders kende door mijn werk in 'Blijf van m'n Lijf'. De vragen voor de interviews werden op grond van het literatuuronderzoek en ervaringen van de kinderwerkgroep opgesteld. De meeste vragen in

R. Chester, J. Streather, 'Cruelty in English divorce: some empirical findings', in: *Journal of Marriage and the Family*, 34, nr. 4, 1972, pp. 706-710. Over problemen van vrouwen en kinderen na scheiding: R.A. Brandwein e.a., 'Women and children last: the social situation of divorced mothers and their families', in: *Journal of Marriage and the Family*, 36, nr. 3, 1974, pp. 498-514; K. Tooley, 'Antisocial behavior and social alienation post divorce: the "man of the house" and his mother', *American Journal of Orthopsychiatry*, 46, nr. 1, 1976, pp. 33-42.

18. Voorbeelden: oudere kinderen staan vaker negatief tegenover hun vader dan jongere kinderen (jonger: tot 10 jaar, ouder: 10 jaar en ouder); jongere kinderen praten moeilijker over hun ervaringen; in alle leeftijdsgroepen vertonen de kinderen meer probleemgedrag als angst, agressie, prikkelbaarheid, veel huilen.

ervaringen van de kinderwerkgroep opgesteld. De meeste vragen in het interview met de moeder gaan over de situatie thuis, dus over de tijd vóór moeder en kinderen in 'Blijf van m'n Lijf' woonden. Op de vragen die over de situatie in 'Blijf van m'n Lijf' gaan, heb ik echter het meest doorgevraagd, waarbij het vooral ging om informatie over de kinderen en de rol van de moeder. In het interview met de kinderen werd gevraagd over: het wonen in 'Blijf van m'n Lijf'; de school; waarom ze in 'Blijf van m'n Lijf' zijn; hoe ze tegenover hun moeder en vader staan. Als aanvulling op dit interview deden de kinderen de Family Relations Test (FRT). Deze test geeft op een speelse manier inzicht in de houding van een kind tegenover zichzelf en andere gezinsleden.¹⁹ De leeftijd van de kinderen die aan het onderzoek meededen, ligt tussen de 6 en 13 jaar. Dit is doorgaans de grootste groep kinderen in het 'Blijf van m'n Lijf' huis en ook wordt de leeftijd van 6 jaar als criterium gehanteerd om zinvolle informatie te krijgen uit interviews.²⁰ De interviews werden individueel afgenomen bij 14 kinderen en 8 moeders, die gemiddeld ongeveer 6 weken in 'Blijf van m'n Lijf' woonden. De beoordeling van de interviews gebeurde met daartoe opgestelde beoordelingslijsten.²¹

Resultaten

De meeste kinderen ervaren het wonen in 'Blijf van m'n Lijf' positief.²² Een aantal vindt het er wel leuk, maar is liever thuis. De oudere kinderen (ouder dan 9 jaar) hebben meer moeite met de

19. De FRT wordt door Semeonoff omschreven als een 'self report inventory', d.w.z. dat de onderzochte zelf gevraagd wordt naar reacties. Door een bepaalde verdeling van kaartjes met uitspraken worden, in de FRT, deze reacties kenbaar gemaakt. Zie: B. Semeonoff, *Projective techniques*. New York 1976.

20. B. Herjanic e.a., 'Are children reliable reporters?', in: *Journal of abnormal child psychology*, vol. 3, nr. 1, 1975, pp. 41-48.

21. Voorbeelden van items: Welke redenen geeft de moeder aan voor vermindering van probleemgedrag: geen; weg zijn van vader; vermindering van spanningen; in 'Blijf van m'n Lijf' meer tijd en/of aandacht voor kind(eren); steun van kinderwerk; steun van andere vrouwen; nieuwe school; anders... Hoe heeft de moeder het kind betrokken bij haar besluit om weg te lopen: er van tevoren uitgebreid over gepraat; er van te voren kort over gepraat; er niet over gepraat; anders...

22. Voor de kinderen betekent: allen = 14; de meesten = 11, 12, 13; veel = 8, 9, 10; de helft = 7; een behoorlijk aantal = 5, 6; een aantal = 4; enkelen, sommigen = 2, 3; één = 1. Voor de moeders betekent: allen = 8; de meesten = 6, 7; veel = 5; de helft = 4; een aantal, behoorlijk aantal = 3; enkelen, sommigen = 2; één = 1.

omschakeling, zij vinden in 'Blijf van m'n Lijf' ook minder gemakkelijk vriendjes en/of vriendinnetjes (een reden hiervoor is dat er meestal weinig oudere kinderen in het huis zijn). Alle moeders zien in 'Blijf van m'n Lijf' wel problemen voor de kinderen en henzelf zoals: weinig privacy; onrust; weinig kleren en spullen en ruimtegebrek. De meesten vinden dit niet opwegen tegen de positieve kanten waarvan vooral veiligheid en het weg zijn van de spanningen thuis genoemd worden. De kinderen hebben daardoor minder problemen en sommige vrouwen vinden dat daardoor ook de relatie tussen haar en de kinderen verbeterd is. Een vrouw: 'Thuis was het,

o god, ik heb al zoveel aan m'n hoofd en nou kom jij weer zeuren, wat heb je nou weer ... en nou kan-ie rustig bij me komen...'. Andere vrouwen vinden dat ze nu juist minder aandacht hebben voor de kinderen (zie p. 183). Een aantal vrouwen beoordeelt het wonen in 'Blijf van m'n Lijf' voornamelijk negatief: zij twijfelen aan hun beslissing van huis en man te zijn weggegaan, hebben zelf veel problemen, ook met hun kinderen, wat er waarschijnlijk toe bijdraagt dat ze voor hen meer moeilijkheden zien. Een vrouw: '...ja, thuis heb je dus je regels en die kun je hier gewoon niet hebben omdat, zoals jij het thuis doet, dat hier gewoon niet kan...'. Eén van hen voelt zich schuldig tegenover haar kinderen dat zij ze heeft meegenomen naar 'Blijf van m'n Lijf'. In totaal heeft iets meer dan de helft van de kinderen minder probleemgedrag, ze eten en slapen beter, zijn minder prikkelbaar; een aantal heeft meer probleemgedrag zoals:

slechte leerprestaties, onhandelbaarheid; voor de overige kinderen is daarin geen verandering gekomen. Dit is niet in overeenstemming met de verwachting dat de kinderen in 'Blijf van m'n Lijf' meer probleemgedrag zouden hebben dan thuis.²³

De meeste kinderen wisten precies te vertellen waarom hun moeder van huis was weggegaan: '...omdat ze vaak geslagen is, omdat ze er helemaal niet meer tegenkon dat m'n vader haar zo'n pijn doet...'; '...dat m'n vader m'n moeder iedere keer zat te klieren'. Soms had een moeder hier met haar kinderen over gepraat, maar vaker werd er niet over gepraat en wist een kind dit omdat het zelf getuige geweest was van mishandelingen. Sommige kinderen laten duidelijk merken dat ze er boos over zijn dat hun moeder geslagen werd. Voor kinderen van 6, 7 jaar is het moeilijk om hierover te praten. Een meisje van 7 antwoordt op mijn vraag of ze gezien heeft dat haar moeder geslagen werd: 'Ja, maar dat weet ik nou niet meer...', om gauw op een ander onderwerp over te stappen. De meeste kinderen durfden, wanneer hun moeder mishandeld werd, uit angst niets te doen. Veel kinderen waren er bang voor ook mishandeld te worden door hun vader, wat echter nooit gebeurde. De moeders vertellen dat de kinderen, zij het niet openlijk, voor haar partij trokken. Een paar moeders praatten er met hun kinderen over, maar voor de meesten gold, zoals een vrouw het uitdrukte: 'Ik probeerde het zoveel mogelijk voor hen te verbergen'. Uit wat de kinderen vertellen blijkt echter duidelijk dat het hen niet ontgaat.

Twee jonge kinderen vertellen alleen over leuke dingen van hun vader, zij waren nooit boos op hem en zouden graag naar huis terugwillen. Iets meer dan de helft van de kinderen staat negatief, een aantal zelfs zeer negatief tegenover hun vader. Zij hadden het gevoel dat hun vader ook negatief tegenover hen stond. Twee kinderen, die al langere tijd van huis zijn, zijn nauwelijks op hun vader betrokken, hij hoort er niet meer bij. Hoewel iets meer oudere kinderen negatief tegenover hun vader staan, speelt de leeftijd hierbij veel minder een rol dan uit de resultaten van onderzoek bij kinderen van pas gescheiden ouders te verwachten viel. Daaruit bleek dat vrijwel alle kinderen tot ongeveer 10 jaar naar hun vader terugwilden, zij vonden

23. Dit was de verwachting: In alle leeftijdsgroepen vertonen de kinderen meer probleemgedrag als: angst, agressie, prikkelbaarheid, veel huilen; zie: J.S. Wallerstein, J.B. Kelly, 'The effects of parental divorce: experiences of the child in later latency', in: *American Journal of Orthopsychiatry*, 46, nr. 2, april 1976, pp. 256-269; J.B. Kelly, J.S. Wallerstein, 'The effects of parental divorce: experiences of the child in early latency', in: *American Journal of Orthopsychiatry*, 46, nr. 1, januari 1976, pp. 20-32.

geen rechtvaardiging voor de scheiding.²⁴ De meeste kinderen in 'Blijf van m'n Lijf' wilden niet terug naar huis, zij stonden achter het besluit van hun moeder: '...nou, ze heeft groot gelijk ... op 't laatst als m'n vader thuiskwam dan maakte hij altijd trammelant ... ze mocht nergens meer heen...'. Ongeveer de helft van de kinderen heeft, volgens eigen zeggen geen belangstelling meer voor zijn of haar vader. Een flink aantal is hier onverschillig over. Voor enkelen ligt dit moeilijk. Zij zouden hun vader wel willen zien, maar zijn er ook een beetje bang voor. Zo zei een meisje van 7 tegen mij dat ze haar vader nooit meer wilde zien, haar moeder vertelde echter dat ze wel zou willen als zij (moeder) meegaat. Dit is voor de moeder erg moeilijk. De meeste moeders staan welwillend tegenover contact van de kinderen met hun vader, vooropgesteld dat de kinderen zelf willen. Een aantal van hen heeft echter het idee dat hun man de kinderen gebruikt om contact met haar te krijgen.

Vrijwel alle kinderen staan positief tegenover hun moeder, ongeacht hun leeftijd. Voor sommige kinderen is het wel moeilijk dat hun moeder nu minder aandacht voor hen heeft dan thuis. Een jongen van 12 zegt: 'Thuis was ze er veel meer, dan gingen we theedrinken met elkaar, dat doen we hier niet...'. Ook een aantal moeders vindt dat ze nu minder aandacht hebben voor de kinderen (vergelijk p. 181). Een moeder: 'Ik heb de tijd wel, ik heb tijd zat, maar je komt er niet toe...'. Gedeeltelijk wijten ze dit aan het kinderwerk, dat maakt het voor hen te gemakkelijk. Andere moeders zijn juist erg positief over het kinderwerk dat ze vooral in de beginperiode van hun verblijf in 'Blijf van m'n Lijf' belangrijk vinden: '...ze geven veel aandacht aan de kinderen wat ze dan dus echt nodig hebben ... want in het begin, je hebt er helemaal geen behoefte aan om met je kind over je problemen te praten en dan vangen zij dus dat kind op...'. Voor veel vrouwen is het kinderwerk een vanzelfsprekende zaak, ze staan er niet zo bij stil dat het er is.

De moeders beoordelen de rol die de kinderen bij haar besluit van huis weg te gaan hebben gespeeld, nogal verschillend. Voor de één waren zij de aanleiding om weg te gaan, voor een ander vormden zij juist een belemmering. Een aantal vrouwen was al eens eerder van huis weggegaan maar weer teruggegaan 'om de kinderen'. Dobash noemt deze beweegreden tekenend voor het gevoel van eigenwaarde van veel vrouwen: haar eigen belang is ondergeschikt aan dat van de kinderen.²⁵

24. Die vonden ze zelfs niet wanneer zich gewelddadige scènes hadden voorgedaan tussen de ouders, *ibidem*.

De meeste kinderen wisten niet van tevoren dat ze van huis weg zouden gaan. Het uiteindelijk besluit om te vertrekken kwam ook voor de moeder meestal op een onverwacht moment.

In de reacties van de kinderen vond ik geen duidelijke verschillen tussen jongens en meisjes.²⁶

Vooral de oudere kinderen vonden het plezierig om over hun ervaringen te praten, zij vertelden daar openhartig over. Voor de jongere kinderen (6, 7 jaar) was het moeilijker om over hun ervaringen te praten, het leek of ze dat emotioneel niet goed aankonden.²⁷ Ze hadden er wel veel plezier in de Family Relations Test te doen, die het voor hen gemakkelijker maakte dingen te vertellen.

Kommentaar

Bij de interpretatie van de resultaten moet in aanmerking genomen worden dat ze betrekking hebben op een kleine groep kinderen en moeders, die nog niet zo lang in 'Blijf van m'n Lijf' wonen. Op hun situatie zijn zoveel factoren van invloed – ernst en duur van de mishandelingen, perspectief dat de vrouw heeft bijvoorbeeld –, dat meer gegevens en ook andersoortige gegevens een ander beeld kunnen geven. Toch zou ik enkele konklusies willen trekken die volgens mij door de uitkomsten gerechtvaardigd worden.

In de eerste plaats blijken de kinderen die korte tijd in 'Blijf van m'n Lijf' wonen in veel opzichten anders te reageren dan verwacht zou worden op grond van onderzoek bij kinderen van pas gescheiden ouders. De kinderen in 'Blijf van m'n Lijf' hebben veel minder probleemgedrag. Dit vind ik opvallend omdat de kinderen in 'Blijf van m'n Lijf' allemaal herhaaldelijk mishandeling van de moeder hebben meegemaakt en dit opgevat kan worden als een ernstiger situatie dan 'gewone' ruzies (die meestal aan een echtscheiding voorafgaan). Voor veel kinderen in 'Blijf van m'n Lijf' betekent het weg zijn van huis juist een verbetering. Het lijkt er op dat veel

25. R.P. Dobash, R.E. Dobash, 'Love, honour and obey', a.w., p. 3.

26. In de literatuur vond ik geen aanleiding om andere verschillen in de reacties van jongens en meisjes te verwachten dan de 'normale' verschillen zoals: jongens reageren agressiever dan meisjes; meisjes reageren meer met teruggetrokken gedrag.

27. Dit komt overeen met de bevindingen van J.B. Kelly, J.S. Wallerstein, 'Brief interventions with children in divorcing families', in: *American Journal of Orthopsychiatry*, 47, nr. 1, januari 1977.

kinderen het als een opluchting ervaren, waardoor ze in eerste instantie ontspannen reageren. Het kan zijn dat zich op langere termijn meer problemen gaan voordoen als gevolg van de onrustige woonsituatie.²⁸ Verder staan meer kinderen in 'Blijf van m'n Lijf' negatief tegenover hun vader dan kinderen van pas gescheiden ouders. Een belangrijke reden hiervoor is waarschijnlijk het meegemaakt hebben van mishandeling van de moeder. Dit is mijns inziens ook een belangrijke reden waarom veel kinderen niet naar huis terugwillen. De positieve beleving van het wonen in 'Blijf van m'n Lijf' zal hier ook een rol in spelen.

Veel moeders ervaren de door hen genomen beslissing als positief. Zij hebben een keuze gemaakt, namelijk niet terug te gaan, en letten vooral op de dingen die de gemaakte keus ondersteunen. Een aantal van hen ziet veel problemen, zij hebben nog geen duidelijke keus gemaakt en zijn gevoelig voor alle voor- en nadelen van de situatie in 'Blijf van m'n Lijf'.

Slot

Het onderzoek heeft informatie opgeleverd over ervaringen en reacties van kinderen en moeders in 'Blijf van m'n Lijf'. De toepassing van de uitkomsten in de praktijk, waartoe in het onderzoeksverslag een aantal suggesties gedaan werd, bleek moeilijk. Het onderzoek betekende voor de kinderwerkgroep vooral een reflectie op eigen activiteiten.

28. Dit konstateert Noor van Crevel (zie noot 4) bij kinderen die langere tijd in het 'Blijf van m'n Lijf'-huis in Amsterdam wonen.

Marianne Beelaerts/Aartje van Dijk
(m.m.v. Nelleke Both)

Macht in een informeel gesprek

Woorden tellen is niet voldoende

In het kader van een bijvakkollege taalkunde deed onze projectgroep in Utrecht een half jaar onderzoek naar taal en sekse. Het onderzoek werd toegespitst op gespreksanalyse, omdat de bijdrage aan een gesprek gemakkelijker dan de intonatie, uitspraak of zinsbouw, bewust te veranderen is. We gaan ervan uit dat verschillen tussen vrouwen en mannen op ideologies, politiek en ekonomies nivo zichtbaar worden in verschillen in gedrag, dus ook in het taalgedrag. In gesprekken worden machtsverschillen niet alleen weerspiegeld maar ook keer op keer opnieuw bevestigd. Bestudering van gesprekken kan inzicht geven in de manier waarop en de mate waarin vrouwen in alledaagse situaties worden onderdrukt. Bewustwording van machtsverschillen, ook op mikro-nivo is uiteraard belangrijk, maar verandert nog niets aan de bestaande verhoudingen. Wij wilden als projectgroep verder gaan dan het beschrijven van verschillen tussen vrouwen en mannen in gesprekken en een uitzicht bieden op mogelijkheden tot verandering in de richting van een eerlijker verdeling van de zeggenschap. Daarom deden we, naast het bestuderen van literatuur, een onderzoekje in onze eigen omgeving.

Tegelijkertijd hebben we als groep geprobeerd samen te werken op basis van gelijkwaardigheid en met een gedeelde verantwoordelijkheid voor het verloop en de beoordeling van ons projekt. Maar ook in onze vrouwengroep waren er machtsverschillen die zich o.a. uitten in verschil in inbreng tijdens een gesprek. Er zijn verschillende oorzaken te noemen waardoor er zo weinig veranderde, hoewel we ons bewust waren van de ongelijkwaardigheid en we gestreefd hebben naar meer gelijkwaardigheid: onze situaties verschilden, sommige vrouwen uit de groep waren met elkaar bevriend, anderen waren nieuw, onze ervaring in onderzoek en werken in groepen liep uiteen evenals de manier waarop we door de anderen behandeld werden, onze voorgeschiedenis en achtergrond verschilde, onze toekomstverwachtingen eveneens en als gevolg daarvan had ieder haar eigen,

verborgen en uitgesproken doelen gedurende het project. We waren ons bewust van de machtsverschillen in ons project, sommigen kwamen veel beter aan hun trekken dan anderen en hadden veel meer invloed op de besluitvorming. Maar in het half jaar van het project hebben we er weinig aan kunnen veranderen.

Dat wil niet zeggen dat het onbegonnen werk is om met een gespreksanalyse als uitgangspunt te werken aan een eerlijker verdeling van de macht in alledaagse situaties. Een gespreksanalyse kan de ogen openen voor verschillen die anders misschien onopgemerkt zouden blijven. De oorzaken van ongelijkheid zijn echter gekompliceerd en lang niet allemaal eenvoudig te beïnvloeden. Verschil in taalgedrag is één aspect van ongelijkheid, bewustwording daarvan kan bijdragen aan bewustwording van de situatie en dat is noodzakelijk voor de verandering ervan; als zodanig is gespreksanalyse een eerste stap in de richting van meer gelijkwaardigheid in informele situaties. Ongebreideld optimisme over de snelheid van veranderingen is echter nergens op gebaseerd.

In dit artikel zullen we het hebben over gesprekken en met name de verschillen in bijdragen van vrouwen en mannen daaraan. Niet alleen de officiële wetenschap doet daar uitspraken over, er zijn eveneens een aantal populaire opvattingen en daar beginnen we mee.

Populaire opvattingen over het gesprek

‘Als u ooit niet goed weet, hoe u een steeds matter wordend gesprek weer op gang moet brengen, breng dan het gesprek op eten.’ Deze uitspraak van Leight Hunt illustreert overduidelijk hoeveel belang er aan het spreken, of liever het ‘konverseren’ gehecht wordt. Zelfs zoveel, dat het er niets toe doet wát er gezegd wordt, áls er maar gepraat wordt. Ook in een ander opzicht wordt het spreken positief gewaardeerd, namelijk als een manier om voor jezelf op te komen. Dit aspect van het spreken komt naar voren in een uitdrukking als ‘mondig zijn’. Het middelnederlandse zelfstandig naamwoord *mond* betekent o.a. *macht*, *voogdij*. In het spreekvaardigheidsonderwijs wordt er eveneens veel waarde aan gehecht dat iedereen ‘zijn mond opendoet’. Er zijn heel wat boeken op de markt om de mensen te leren diskussiëren. Iedereen moet het kunnen: ‘een gedegen en oprechte wijze van informatie-uitwisselen getuigt van sociaal-maatschappelijke rijpheid’. Zo vonden we in een schoolboek het advies: ‘ook al ben je nog zo verlegen, je moet toch maar meedoen in de discussie’.

Met dit advies komen we op het komplement van spreken, nl. het zwijgen, dat in deze visies niet gewaardeerd wordt. Denk maar aan uitdrukkingen als ‘wie zwijgt stemt toe’ en ‘met de mond vol tanden staan’, of zoals Oscar Wilde het zei: ‘intelligente mensen luisteren nooit en domme mensen praten nooit’. Voor anderen daarentegen is veel spreken juist hinderlijk – spreken wordt in deze visies ook wel ‘kwebbelen’ genoemd – en dan is zwijgen waardevol; het passieve woord zwijgen wordt hier vervangen door luisteren. Twee bekende gezegden luiden: ‘spreken is zilver en zwijgen is goud’ en: ‘holle vaten klinken het hardst’. Het citatenboek laat zich hierover evenmin onbetuigd: ‘Veel, té veel mensen praten, omdat ze aan het woord willen zijn, de aandacht willen vestigen op hun eigen belangrijkheid. Zulke mensen kunnen niet luisteren. Ze zijn een kwelling. Ze converseren niet. Ze klessebessen.’

Het goed kunnen luisteren wordt gewaardeerd als een zeldzame eigenschap: ‘Tenslotte stelt de kunst van het converseren nog een grote en belangrijke eis: de gave van te kunnen luisteren. Wie kan luisteren met volle overgave en aandacht, met wegcijferen van de eigen, persoonlijke belangen, die verstaat reeds voor vijftig procent de moeilijke kunst van converseren...’ Huygens dacht er ook zo over: ‘een gek, indien hij zwijgen kan, gaat door voor een verstandig man’. Het onuitputtelijk citatenboek voorziet ons van nog een uitspraak: ‘Naar een toespraak te luisteren is vaak moeilijker dan er een te houden!’ Tenslotte gaan ook de schoolboeken niet geheel voorbij aan het belang van het luisteren.

Bovenstaande uitspraken over spreken en luisteren zijn al in tegenspraak met elkaar, maar als het over verschillen tussen vrouwen en mannen gaat, wordt het nog veel ingewikkelder. Met name in het citatenboek wordt de vrouw als een hoofdstuk apart beschouwd wat het spreken betreft, getuige een Chinees spreekwoord dat zegt: ‘Wanneer een vrouw tegen u praat, glimlach haar dan toe, maar luister niet.’ Vooral de vermeende praterigheid – ofwel het ‘klessebessen’ – wordt nogal eens aan de orde gesteld: ‘De vrouw is een menselijk wezen, dat zich aankleedt, babbelt en zich uitkleedt’. In gesprekken ontdekt Henri Knap ‘typisch vrouwelijke’ eigenschappen: ‘Heel veel van onze unieke Nederlandse visite-avonden – uniek, want in het buitenland kent men dit kwartetspel niet – bestaan uit een echtpaar, dat bij een echtpaar op bezoek komt. Tussen de mannen ontwikkelt zich al gauw een gesprek, en de vrouwelijke gast luistert gespannen toe, neemt allengs deel aan de gedachtenwisseling, is duidelijk geïnteresseerd en blijkt heel goed op de hoogte

van de, laat ons als voorbeeld noemen: beroepsproblematiek van haar echtgenoot, die ter sprake is. En dán komt de gastvrouw in actie. Zij richt zich tot mevrouw en vraagt: “En, mevrouw, vertelt u mij eens, hoe is het met uw kindertjes? De oudste gaat met september naar de hbs, nietwaar?” Deze gastvrouwen, doodsvijandinnen van de emancipatie, van de gelijkheid niet alleen in wezen, maar ook in zekere hoedanigheden, van man en vrouw, gaan er bij voorbaat van uit, dat die mannenpraat niks voor vrouwen is. Die kúnnen daar haars inziens geen belangstelling voor hebben, en in elk geval, vindt de gastvrouw, missen zij daar de verstandelijke vermogens voor. En zo wordt mevrouw losgemaakt van “die twee mannen” en es lekker in die fijne vrouwenklets gehaald. De rest van de avond praten beide vrouwen over onderwerpen, waarop zij de hele dag al moeten lopen kauwen, en de mannen drijven steeds verder van haar af in een aparte andere wereld. Van een gesprek, dat die naam verdient, komt niets meer terecht.’ *Moderne manieren* (uitgegeven door het damesblad *Prinses*) sluit zich hierbij aan: ‘Klessebessen doen ook die vrouwen die eeuwig en altijd spreken, en dat tegen iedereen, over hun kinderen, hun huis, hun hondje, hun pietepeuterige miezerige belangetjes en zaakjes.’

Tot nu toe hebben we laten zien hoe men in het algemeen denkt over gesprekken. De meningen zijn wat verdeeld. Hieronder zullen we nagaan hoe er in de wetenschap over taal van vrouwen en mannen gedacht wordt, hoe er onderzoek wordt gedaan naar gesprekken en wat de resultaten daarvan zijn.

Onderzoek naar vrouwentaal en mannentaal

De afgelopen jaren worden verschillen tussen taal van vrouwen en mannen steeds vaker onderzocht. Vragen die daarbij gesteld worden zijn: Leren meisjes hun taal anders dan jongens? Spreken vrouwen over andere onderwerpen dan mannen? Kletsen vrouwen meer en luisteren mannen niet? Kortom, hoe ligt de relatie tussen taal en sekse?

Vóór 1970 werd er voornamelijk door antropologen onderzoek gedaan naar taalverschillen. De meeste sekseverschillen in deze literatuur betreffen indianentalen van Noord- en Zuid-Amerika. De gegevens dateren overwegend uit de eerste helft van deze eeuw. Maar al in de zeventiende eeuw ontdekten reislustige onderzoekers en zendelingen dat vrouwen anders spraken dan mannen. Een opvallend gegeven, want zoiets kenden ze niet in de westerse talen.

Toen in de zestiger jaren de socio-linguïstiek zich begon te ontwikkelen, werd taal in het Westen bestudeerd als sociaal verschijnsel. Pas onder invloed van de vrouwenbeweging krijgen sekseverschillen in de westerse talen meer aandacht van onderzoekers: er bleken in tegenstelling tot wat antropologen dachten, wel degelijk verschillen te bestaan op alle gebieden van het taalgebruik van vrouwen en mannen. Met name in Amerika verschijnt er heel wat literatuur over. Thorne en Henley geven in hun bibliografie *Language and sex: difference and dominance* een goed overzicht van meer dan honderd titels, met telkens een korte toelichting. Ook aan nederlandse universiteiten bestaat er aandacht voor vrouwentaal en mannentaal. Vorig jaar verscheen in Amsterdam een boek, geschreven door Marinel Gerritsen, Dorian de Haan en Annette van der Post. Nijmeegse neerlandici publiceerden een brochure met richtlijnen ter vermindering van seksisme en regelmatig verschijnen er in tijdschriften artikelen op het gebied van taal en sekse. Veel resultaten van nederlands onderzoek zijn er echter nog niet te melden, de meeste gegevens zijn ontleend aan Amerikaanse onderzoeken.

Om er achter te komen of er verschillen zijn tussen vrouwentaal en mannentaal, kunnen een aantal methoden gebruikt worden. Vroeger gingen taalkundigen af op introspektie en hun eigen intuïties over taalgebruik. Nu zijn de twee meest gebruikte methoden het werken met vragenlijsten en observeren. Het nadeel van vragenlijsten is, dat de geïnterviewde praat *over* zijn/haar taalgebruik, wat best iets anders kan zijn dan het taalgebruik zelf. Je onderzoekt eigenlijk de indruk die iemand van zijn/haar taalgebruik heeft in plaats van het taalgebruik. Vragenlijsten worden dan ook steeds minder gebruikt. Observatie is een populairdere methode. De onderzoeker gebruikt daarbij een bandrekorder of een schriftelijke beschrijving van gepraat. Anderen die geïnteresseerd zijn in seksismen in-de-taal-zelf, onderzoeken literaire bronnen of het woordenboek. Tenslotte worden er soms testen en experimenten gedaan, met name bij het onderzoek naar taalontwikkeling. Het hangt dus van het onderwerp van de onderzoeker af welke methode wordt gekozen. Het object bepaalt de methode.

Vooronderstellingen en verwachtingen van de onderzoeker spelen daarbij een grote rol en beïnvloeden het onderzoek en de resultaten ervan. Hierdoor vertonen opzet, interpretatie en presentatie van de studies soms eigenaardige tekortkomingen.

Er zijn in het onderzoek naar taal en sekse een aantal terreinen te onderscheiden. Heel kort zullen we daar hierna op ingaan. Voor een

antwoord op de vraag waardoor de verschillen er zijn en hoe ze veranderd kunnen worden, zullen we veel verder moeten kijken dan de taalkant en komen we terecht bij de waardering van taalverschillen en de ermee samenhangende verschillen in macht tussen vrouwen en mannen.

De dominantie van mannen komt tot uitdrukking in taal *over* vrouwen en mannen, evenals in het taalgebruik van vrouwen en mannen; voorbeelden daarvan zien we op vele terreinen. Een woordenboek alleen is al voldoende om aan te tonen dat er verschil is tussen taal over vrouwen en over mannen. Seksisme blijkt uit uitdrukkingen, waarin het bestaan van vrouwen genegeerd wordt, zoals 'zij is mans genoeg' of die vrouwen en mannen stereotiep voorstellen, zoals in 'het zwakke geslacht'.

Verschil in taalgebruik is er al vroeg; socialisatie thuis en op school bepaalt voor een groot deel het taalgebruik. Onderzoek naar taalverwerving van kinderen wijst merkwaardig genoeg niet ondubbelzinnig op verschil tussen meisjes en jongens; er zijn echter enkele aanwijzingen dat meisjes netter en ingewikkelder praten en duidelijker artikuleren. Zo'n verschil in taalgebruik tussen meisjes en jongens ontstaat niet zomaar: meisjes en jongens worden anders behandeld, jongens krijgen op school bijvoorbeeld meer vermaningen en bevelen te horen dan meisjes.

Ook op latere leeftijd is er verschil in taalgebruik van vrouwen en mannen. Uit onderzoek blijkt verschil in gespreksonderwerpen: vrouwen praten vaker over het huishouden en de familie, mannen praten meer over sport, auto's en politiek. Daarbij is de gebruikte zinsbouw niet aantoonbaar ingewikkelder voor de ene of de andere sekse. Wel is er verschil in woordkeus: vrouwen gebruiken meer verkleinwoorden en woorden als 'schattig' en 'hemeltje', ze formuleren beleefder en gebruiken vaker 'ik weet het niet' en 'of zo'; mannen daarentegen gebruiken, en dat geldt vooral voor de ouderen, meer krachttermen. Tenslotte bleek in een engels onderzoek dat vrouwen een nettere uitspraak hadden dan mannen. Het beeld dat uit dit soort onderzoek naar voren komt, is dat van de nette, onzekere vrouw en de stoere man.

De meeste onderzoekers lijken al tevreden als ze een of meer verschillen hebben aangetoond. Maar verschil is slechts één kant van de zaak. De onderdrukking van de vrouw, zoals die blijkt uit economische, politieke en sociale structuren, komt ook tot uitdrukking in de taal. In de taal wordt de ongelijkheid herhaald en bevestigd. Het meest duidelijk wordt dat uit onderzoek naar konversatie.

Als we nagaan hoe gesprekken van vrouwen en mannen verlopen,

blijkt dat de man daarin het hoogste woord voert. Zowel uit een onderzoek van Zimmerman en West als uit dat van Eakins en Eakins blijkt dat mannen flink overheersend zijn in de gespreksituatie: ze zijn het langst aan het woord en vallen vrouwen ook nog eens regelmatig in de rede. Het minst wordt doorgepraat over de onderwerpen die de vrouw aansnijdt. De resultaten van dit soort onderzoek naar gesprekken in informele situaties zijn wel het meest onthullend; zo wordt aangetoond dat ook in gesprekken machtsverschil naar voren komt.

Het hoogste woord

Zimmerman en West vinden het niet te ver gaan om te konkluderen dat mannen door middel van interrupties en trage korte reacties de gespreksituatie tiranniseren. Mannen bepalen door dit gedrag over welk onderwerp er wordt gesproken en hoe lang er over gesproken wordt. In het gesprek zien we dus een weerspiegeling van de machtsverhouding tussen man en vrouw; de vrouw wordt door de man niet als gelijkwaardige partner behandeld. Deze onthullende resultaten zijn afkomstig uit observaties van gesprekken. Hoe is dat onderzoek nou gedaan en wat zijn de resultaten ervan waard?

Om er achter te komen hoe de interactie tussen vrouwen en mannen in gesprekken verloopt, hebben Zimmerman en West in Amerika tweegesprekken op een bandrekorder opgenomen. Allerlei soorten: thuis en op het universiteitsterrein, van mensen die elkaar goed kenden en van oppervlakkige kontakten, van vrouwen met vrouwen en van vrouwen met mannen en van mannen onderling.

Om de bijdrage van vrouwen en mannen te kunnen tellen, hadden ze een gespreksanalysemodel nodig. Sacks en Schegloff hebben zo'n model ontwikkeld; centrale begrippen daarin zijn 'beurt' en 'interruptie'. Een gesprek kan gezien worden als een opeenvolging van uitingen. Zolang een uiting niet onderbroken wordt, spreken zij van een beurt. Een onderbreking van een uiting voordat deze beëindigd is, is een interruptie. Zimmerman en West zijn nu gaan tellen welke sekse de meeste beurten heeft en hoelang deze gemiddeld duren. Daarnaast hebben ze geteld, hoe vaak vrouwen en mannen elkaar in de rede vielen. Vervolgens werden de uitkomsten geïnterpreteerd: de mannen die de meeste en langste beurten bleken te hebben en vrouwen het vaakst in de rede vielen, hadden daardoor meer macht in het gesprek dan de vrouwen.

Hoezeer deze resultaten onze verwachtingen ook bevestigen, toch

zijn een aantal kritiese kanttekeningen hier op hun plaats. Deze gaan over het beurtensysteem, de interpretatie en de waardering van de resultaten. Sacks en Schegloff gaan er bij hun analysemodel van uit, dat te bepalen is, wanneer er sprake is van een interruptie en dus van het einde van een beurt en wanneer niet. In een onderzoek dat wij in Utrecht deden bij eerstejaars studenten nederlands bleek dat echter problematies. Sacks en Schegloff definiëren een beurt als gespreks-eenheid, die kan bestaan uit een woord, een zinsdeel, een zin of een aantal zinnen. Maar hoe bepaal je bij een sprekerswisseling of de vorige beurt beëindigd is of onderbroken werd? Bij het onderzoek in Utrecht kwam het voor dat een tweede spreker begon te spreken tijdens een korte adempauze van de eerste, op een plaats waar dat hinderlijk was. Om een voorbeeld te geven:

Eerste spreker: 'Wat ik zeggen wilde' (pauze)

Tweede spreker: 'De koffie is niet...'

Hoewel de eerste spreker hier een grammatikale eenheid had afgerond, kon de beurt niet overgenomen worden. Het einde van een grammatikale eenheid is lang niet altijd ook het einde van een beurt en een mogelijke sprekerswisselings-plaats. Een optimale sprekers-wisselings-plaats vinden luisteraars niet alleen door op grammatikale eenheden te letten, maar ook door de betekenis van het gesprokene en bijvoorbeeld door de intonatie en nonverbale tekens. Daar gaan Sacks en Schegloff echter aan voorbij en daardoor is hun model niet bruikbaar voor onderzoek. Zonder goede definities van de begrippen valt er ook niets te tellen. Hoe Zimmerman en West hun gegevens verzameld hebben met behulp van Sacks en Schegloff is een raadsel.

Behalve de tellingen van Zimmerman en West moeten er kanttekeningen worden geplaatst bij de interpretatie van de gevonden verschijnselen. Aleguire heeft in twee artikelen naar voren gebracht dat interrupties een heel skala van functies kunnen hebben in een gesprek, die lang niet altijd iets met macht en dominantie te maken hebben. Hij reageert daarmee op de interpretatie van Sacks en Schegloff. Zo kan een interruptie gebruikt worden om aan te geven dat iemand het woord wil. Als de eerste spreker dan nog niet uitgesproken blijkt te zijn, zwijgt degene die geïnterrupteerd heeft weer. Iemand kan zo bepalen of een ander al uitgesproken is. Ook kan een interruptie bijvoorbeeld enthousiasme of instemming uitdrukken. Interrupties vervullen volgens Aleguire vaak een positieve functie in een gesprek en worden door spreker en luisteraar lang niet altijd als hinderlijk ervaren. Om te bepalen of er sprake is van een hinderlijke interruptie zullen we moeten kijken naar de functie ervan in een bepaalde kontekst. Grote hoeveelheden interrupties op zich

zeggen niets, het hangt er maar van af in welke situatie er geïnterrupteerd werd.

Evenmin als interrupties altijd dezelfde functie hebben, betekent veel praten altijd hetzelfde. Soms, zoals bij een eerstejaars-kollege waar huiswerk overhoord werd, is er veeleer sprake van een plicht om het woord te voeren. Om hier van een voorrecht uit te gaan is misleidend. Pas in de situatie krijgt het spreken betekenis.

Zimmerman en West beschrijven de situaties waarin zij gesprekken opnamen echter niet. Hun interpretatie van de gevonden verschillen in interrupties en beurten is dan ook uit de lucht gegrepen. Wat overigens niet wil zeggen dat mannen in gesprekken niet zouden domineren, maar uit de gegevens die Zimmerman en West leveren is dat niet af te leiden. De relatie tussen de rol van vrouw en man in een gesprek en het verschil in macht, is heel wat gekompliceerder dan amerikaans onderzoek ons wil doen voorkomen. Voor inzicht in die relatie is woorden tellen alleen niet voldoende.

Macht in een informeel gesprek

Nu duidelijk is dat je niet ver komt met het uitsluitend kwantitatief analyseren van gesprekken, zullen we aangeven hoe je een gesprek wél zou kunnen analyseren om inzicht te krijgen in de verdeling van de macht. Hiervoor is het nodig eerst het begrip ‘macht’ nader te omschrijven.

Macht hebben wil zeggen dat je invloed hebt op de beslissingen die er genomen worden, zonder macht heb je geen zeggenschap over je bestaan. Macht is echter geen absoluut begrip, maar een relatief: de een heeft er meer van dan de ander en dat is eigenlijk ook niet goed omschreven, omdat het lijkt alsof macht een eigenschap is die je kunt bezitten. Macht bestaat echter alleen bij de gratie van een machtsverschil, het moet erkend worden door iemand met minder macht – er zijn minstens twee mensen voor nodig. Waarbij de een meer te zeggen heeft dan de ander, bijvoorbeeld doordat hij sankties kan nemen als er niet geluisterd wordt. Macht hoeft echter niet uitgeoefend te worden om aanwezig te zijn. In een klas bijvoorbeeld luisteren de leerlingen naar de docent vanuit het idee dat ze straf kunnen krijgen als ze dat niet doen. Ze anticiperen op machtsgebruik.

Macht berust op het heersende normen- en waardenpatroon in een maatschappij. Zo heb je in onze maatschappij macht als je veel kennis hebt, of veel geld, als je een bepaald beroep, bijvoorbeeld dat van politie-agent, uitoefent, of als je ‘van goede komaf’ bent. Deze

aspecten sluiten elkaar overigens niet uit. Iemand die veel kennis op een bepaald gebied bezit, zal daar in het algemeen ook goed voor betaald worden. Iemand die macht bezit kan deze gebruiken door bijvoorbeeld mensen te belonen of te straffen of door het dwingen van anderen. Macht bezit je echter niet in alle situaties. Iemand kan door vakgenoten zeer gerespecteerd worden, maar door zijn familieden bepaald niet. Hanneke Houtkoop merkt in haar artikel *Interruptions* op, dat zaken als geld, kennis enzovoort zo vergroeid zijn met het heersende beeld van 'de man', dat een man deze niet hoeft te bezitten om toch macht te hebben. Alleen op grond van zijn sekse wordt er dan macht aan hem toegekend over vrouwen. Aan vrouwen wordt een dergelijke macht niet toegeschreven. Dat is wel vreemd als je bedenkt dat een vrouw in het gezin bijvoorbeeld wel degelijk grote macht bezit: zij zorgt traditioneel dat er eten is en dat alles schoon is zodat het gezin gezond blijft; ze zorgt voor de kinderen en voedt ze op, geeft emotionele steun enzovoort. Hier is de man afhankelijk van de vrouw.

Nu gaan we kijken hoe macht, met name die op grond van sekse, zich manifesteert in gesprekken. Hierbij gaan we alleen in op informele gesprekken. De situatie met een gespreksleider of docent is namelijk een heel andere situatie dan zonder. Daarin is het van groot belang je stem te laten horen aan de gespreksleider, zijn macht gaat uit boven die van de groepsleden. De verhouding gespreksleider-groepslid beïnvloedt de verhouding tussen de groepsleden teveel. De situatie is formeel ongelijkwaardig. Zoals weer blijkt is kwantitatief onderzoek niet voldoende.

Een kwalitatieve benadering van de vraag naar de verhouding tussen spreken en macht geeft Klann in haar artikel 'Weibliche Sprache. Identität, Sprache und Kommunikation von Frauen'. Zo let zij er bij het analyseren van een gesprek op wie een nieuw thema ter sprake brengt (ervan uitgaande dat iemand die dat veel doet, veel invloed heeft). Zij bekijkt hoe dat thema naar voren wordt gebracht: koöperatief of controversieel. Klann besteedt ook aandacht aan het verwijzen naar opmerkingen van anderen: verwijzen de deelnemers aan een gesprek naar elkaar en naar wie dan? Wat is de aard van die verwijzing, instemmend of juist niet? Ze veronderstelt dat er vooral verwezen wordt naar 'machtige' personen. Ze kijkt ook naar de vorm van de uitingen – worden er veel vragen gesteld/of bevelen gegeven? – als belangrijk aanknopingspunt (hierbij kun je ook letten op degenen met wie de spreker oogcontact heeft). Toch laat Klann de bekende kwantitatieve maten niet buiten beschouwing. Ook zij bekijkt het aantal uitingen, de lengte van de uitingen en het aantal

interrupties. Klann betreft dus heel wat meer aspecten in haar analyse dan bijvoorbeeld Zimmerman en West. Het bezwaar dat aan haar manier van werken kleeft, is dat ze verschillende categorieën onderscheidt maar ze niet altijd met elkaar in verband brengt. Ook richt ze haar aandacht voornamelijk op degene die de macht zou bezitten en nauwelijks op degenen die de macht moeten erkennen. Pas dan kun je iets te weten komen over de machtsverhoudingen in een gesprek. Macht is altijd relatief.

Het is duidelijk dat de hoeveelheid gepraat eerst in verband gebracht moet worden met de inhoud ervan en de reacties erop, voor je er iets over kunt zeggen in verband met macht. Zo is het ook met interrupties en het aansnijden van een nieuw thema. Iemand kan veel praten omdat hij/zij kennis van zaken heeft en anderen kunnen dat waarderen en dat tot uitdrukking laten komen in hun reacties. Het kan ook zo zijn dat men zich echter ergert aan het vele gepraat van iemand die zich bijvoorbeeld steeds herhaalt. Hiermee komen we overigens tot eenzelfde konklusie als die we op grond van spreekwoorden, citaten en uitdrukkingen konden trekken, namelijk dat veel praten soms nuttig en leuk is en soms hinderlijk. Het is dus belangrijk om er achter te komen hoe de deelnemers tegen elkaar en tegen elkaars uitingen aankijken. Uit verbaal en nonverbaal gedrag kun je veel te weten komen, maar om zekerheid te krijgen zou je de deelnemers moeten interviewen. Het lijkt een nog betere methode om een eigen gesprek op te nemen en je bij het afluisteren goed te realiseren wat je gedachten waren tijdens het gesprek. Al is het moeilijk afstand te nemen van je eigen gedrag en het te interpreteren.

Als je nu in je groep hebt vastgesteld hoe de machtsverhoudingen liggen, kun je proberen er iets aan te veranderen. Zo hebben wij in onze projectgroep afgesproken dat degenen die veel invloed hadden, meer waarde zouden gaan hechten aan de inbreng van anderen en zichzelf meer op de achtergrond zouden houden, terwijl degenen die minder invloed hadden hun 'mondje meer zouden roeren'. Na een half jaar samenwerken was er echter nog niets veranderd. Het zal heel veel inspanning kosten de bestaande machtsverhoudingen te doorbreken. In de inleiding hebben we al aangegeven waardoor veranderingen niet gemakkelijk te bereiken zijn. Niet voor niets wordt er in fort-groepen om beurten en in rondjes gepraat. Het vereist heel wat oefening en strijd en steun om een rechtvaardiger aandeel in het gesprek te nemen en te krijgen. Een gespreksanalyse levert echter betrekkelijk eenvoudig inzicht in de machtsverhouding op.

Literatuurlijst

- Aleguire, D., *Interruptions and dominance*. Paper presented at the International Sociological Association Ninth World Congress of Sociology, Uppsala University. Uppsala, Sweden, August 14, 1978.
- Aleguire, D., *Interruptions as turn-taking*. Paper presented at the International Sociological Association Ninth World Congress of Sociology, Uppsala University. Uppsala, Sweden, August 14, 1978.
- Beelaerts, M., N. Both, E. Cossee e.a., *Krijgt hij haar zin?* Eindverslag van het vrouwenprojekt Taal en Sexe, literatuuroverzicht met een onderzoekje naar verschillen tussen vrouwen en mannen in gesprekken en een pleidooi voor feministies projektonderwijs en actie-onderzoek. Utrecht, februari 1980².
- Brouwer, D., M. Gerritsen, D. de Haan e.a., *Vrouwentaal en mannenpraat*. Verschillen in taalgebruik en taalgedrag in relatie tot de maatschappelijke rolverdeling. Amsterdam, 1978.
- Eakins, B. en G. Eakins, 'Verbal turn-taking in faculty dialogue', in: B.L. Dubois, I. Crouch (eds.), *Papers in South-west English IV*. Proceedings of the conference on the sociology of the languages of american women. San Antonio, Texas (Trinity University) 1976.
- Houtkoop, H., *Interruptions*. Interne publikatie van het instituut voor ATW, UvA, Amsterdam 1978.
- Klann, G., 'Weibliche Sprache. Identität, Sprache und Kommunikation von Frauen', in: H. Andresen, H. Glück, S. Markmann (Hrsg.), *Sprache und Geschlecht*. Bd. I, Osnabrücker Beiträge zur Sprachtheorie (OBST) 8, november 1978.
- Richtlijnen ter vermindering van seksismen in teksten en illustraties*. Werkgroep 'Taalseksisme' Nijmegen. Nijmegen 1979.
- Sacks, H., A. Schegloff, G. Jefferson, 'A simplest systematics for the organisation of turn-taking for conversation', in: *Language* 50, pp. 696-735.
- Thorne, B. en N. Henley, *Language and Sex: Difference and Dominance*. Massachusetts 1975.
- Zimmerman, D.H. en C. West, 'Sex roles, interruptions and silence in conversation', in: Thorne en Henley, *Language and Sex: Difference and Dominance*. Massachusetts 1975.

De universiteit was moeilijker dan de wetenschap

Aanvankelijk zou ik een artikel schrijven over ervaringen die ik heb opgedaan, tijdens het werken met vrouwengroepen en vrouwenstudies, op de sociale akademie waar ik sinds zes jaar les geef. Bij dat artikel wilde ik een inleiding schrijven over mijn eigen ervaringen als student. Ik had niet vermoed dat het schrijven van die inleiding zoveel voeten in de aarde zou hebben. Ik dook in een chaos van herinneringen – veel meer dan ik voor een kort stukje kon gebruiken. Toen ik de herinneringen die volgens mij essentieel waren had geselecteerd en verwerkt, hield ik een tekst over die veel te lang was. Ik ben niet toegekomen aan de sociale akademie, die kan later aan bod komen. Wat nu volgt is de fors uitgevallen inleiding.

Studeren was niet mijn voornaamste bezigheid in mijn studietijd; bewijzen dat een *meisje* uit een *lager*, niet-intellektueel milieu, best in staat was om te studeren, was dat wel. Bij mij thuis had niemand gestudeerd of een middelbare school afgelopen. Mijn vader was een kleine zakenman. Mijn moeder en grootmoeder, die altijd bij ons woonde, deden samen het huishouden. Ik werd van huis uit wel gestimuleerd om verder te leren, onder het motto 'een meisje weet nooit of ze later nog eens alleen komt te staan'.

Tijdens mijn schooltijd ondervond ik grote moeilijkheden met mijn vrouwzijn. Ik werd op school vaak niet even serieus genomen als de jongens, ik moest evenveel als zij, maar mocht veel minder. Thuis werd ik vreselijk kort gehouden. Het kostte mij veel moeite mijzelf te handhaven tegen 'dat' waar ik geen naam voor had en wat ik later vrouwenonderdrukking ging noemen. Dit verzet resulteerde naar buiten toe in ruzies en aanstellerij, naar binnen toe in een langdurige, geheime anorexia nervosa. Ik was een 'angry young girl'. Uit alle macht en met de ambivalentie van het mooie meisje, dat ik lastig genoeg was, keerde ik mij tegen de onrechtvaardige eisen die aan mij als meisje werden gesteld. Waar het kon verweerde ik mij

tegen het negatieve beeld van meisjes waarmee ik werd gekonfronteerd. Als andere meisjes in mijn groep zwegen, voelde ik me verplicht te spreken; als zij iets niet durfden, durfde ik het wel. Vaak deed ik met knikkende knieën en warme wangen de 'jongensdingen'.

Het kiezen van mijn studie ging moeizaam. Uiteindelijk werd het politikologie, oorspronkelijk vijfde op mijn lijstje. Naar de toneelschool, mijn eerste keuze, mocht ik niet van mijn ouders vanwege de vrije seksuele moraal die daar zou heersen. Met hetzelfde argument werd de Rietveldakademie verworpen. Psychiatrie, een derde keus, verwierp ik na rijp beraad zelf om de lange studieduur en het argument: daar ben ik te labiel voor. Wis- en natuurkunde overwoog ik een tijd, maar daarvoor vond ik mijzelf toch te dom. Mijn motivatie voor politikologie was natuurlijk vaag. Het had iets te maken met het leed in de wereld en mijn wereldverbeter-instelling plus de gedachte dat zo'n studie mij zou dwingen tot het dagelijks lezen van de krant — iets waartoe ik mijzelf maar niet kon brengen.

Ik had zeer *wel* door dat de argumenten, die mijn ouders tegen mijn kunstambities inbrachten, puur en alleen door mijn meisje-zijn werden ingegeven. Het kon niet duidelijker: ik zou wel eens ongewenst zwanger kunnen raken, ongewenst voor hen. Ik wierp ze dit in uitputtende ruzies voor de voeten. Waarom had ik wel dezelfde plichten als een jongen, maar niet dezelfde rechten? Maar ze hielden voet bij stuk en ik was gehoorzaam. Ik had totaal *niet* door dat mijn eigen argumenten tegen psychiatrie en wiskunde ook te maken hadden met mijn meisje-zijn.

De directeur van het lyceum bleek niet zoveel op te hebben met studerende meisjes uit mijn milieu: toen ik een studiebeurs aanvraag, bracht hij aan het ministerie een negatief advies uit. Ik had goede cijfers, dus daaraan kon het niet liggen. Ik was ervan overtuigd dat hij anders zou hebben geadviseerd als ik een jongen zou zijn geweest of een meisje uit een intellektueel milieu. Toen ik daar later met hem over sprak, bevestigden zijn reacties die overtuiging.

Ik was apetrots toen ik eenmaal kollege volgde, wilde wel een bordje op mijn rug hangen met 'dit meisje is een studente'. Tegelijkertijd schaamde ik me voor dat gevoel, vond mijzelf belachelijk. De kolleges, in grote zalen met meer dan honderd studenten, vond ik niet bijster interessant, maar ik leerde deftige woorden zoals 'reperkussie' en 'deviante attitudes'. Van de ruw geschat honderd eerstejaars studenten waren er ongeveer tien meisje. Daarover was ik wel tevreden, het bewees voor mij de juistheid van mijn studiekeuze: waar veel jongens zaten viel wat interessants te

beleven. Ik kon beter overweg met jongens dan met meisjes. Op de middelbare school had ik ook met weinig en soms geen andere meisjes in de klas gezeten. Ik was een knappe meid met een rappe tong. Jongens die vervelend waren had ik geleerd te stompen, in de maag of op de arm. Meestal lachten ze daar pijnlijk om. Een van mijn vrouwelijke medestudenten had al gauw bekeken dat onder de mannelijke studenten voor haar geen vette brokken zaten. Ze verkondigde luidkeels de armoedige gesteldheid van de politikologie-student, schreef zich over naar rechten en was daar binnen een jaar verloofd. Met een goeie partij, naar ik aanneem. De meeste meisjes vond ik trutten; op een uitzondering werd ik een beetje verliefd, zij was het enige meisje waar ik in die tijd mee omging.

Mijn verontwaardiging over de onrechtvaardige eisen, die aan meisjes werden gesteld, raakte op de achtergrond. Het was weleens lastig, dat ik vaak als enig meisje in een groep studenten zat. 'Mejuffrouw, mijne heren', zo begon menig docent en als ik er dan niet was, viel dat extra op. Allemaal de schuld van die stomme meiden, vond ik destijds, die talen willen studeren of andere zogenaamd 'vrouwelijke' studies. Ik voelde mij een uitzondering, geëmancipeerd, financieel van niemand afhankelijk en erg, erg flink. Hoewel stoer doen mij, met mijn één meter achtenvijftig en zevenenveertig kilo, niet gemakkelijk afging, brak ik toch met veel gedragsregels-voor-meisjes. Ik zoop, slierde op straat als een jongen en rookte veel zware shag.

Na het opwindende begin van mijn studie kwam het eerste tentamen als een onverwachte teleurstelling. Ik vond er niets interessants bij. Stampwerk, zoals de ontstaansgeschiedenis van politieke partijen en vakbonden in twintig pagina's. Het ontstaan van de Friese Bond van Kiesverenigingen op Christelijk-Historische Grondslag met, in twee zinnen, de maatschappelijke kontekst erbij geleverd. Wat moest ik daarmee, was dit nou wetenschap?

Eén dag voor het tentamen vroeg ik een vriend of hij me wilde overhoren. Het was mooi weer, we liepen door het Vondelpark. Ik drukte hem het dikke *Repertorium van de Sociale Wetenschappen, Politiek* in de hand, sloeg het voor hem open en begon. Na drie pagina's stamelde de jongen ongelovig en overbodig: 'Heb je die hele tekst uit je hoofd geleerd?' 'Ja', antwoordde ik kribbig. Achter elkaar, woord voor woord, zin voor zin dreunde ik die hele tekst van twintig pagina's op.

Er waren natuurlijk ook leuke dingen zoals geschiedenis en bij sociologie het boek van Young en Wilmott *Family and Kinship in East London*; dingen waardoor ik mezelf en de mij omringende

maatschappij iets beter begreep. Maar de leuke dingen bleven uitzondering, teleurstelling regel.

Na twee jaar kollege volgen werd je geacht genoeg toegesproken te zijn om in je eentje de volgende twee jaar verder te studeren. Vreselijk was dat. Ik genoot dat jaar een studietoelage, dus hoefde ik niet voor mijn werk de deur uit. Ik zag niemand meer en probeerde iedere dag tevergeefs stapels boeken te leren. Daar zat ik dan op een tweepersoonskamer van drie bij vier, achter mijn opklapbaar studeer/kampeertafeltje in mijn eentje te verpieteren.

Persoonlijke problemen, die bij mijn leeftijd hoorden, en in die tijd Vietnam, Maagdenhuis en de seksuele revolutie maakten mij er niet vrolijker op.

De jongen waar ik inmiddels mee samenwoonde, was een studiegenoot. Hij was ouder dan ik, groter en kwam uit een intellectueel, sterk politiek geëngageerd milieu. Wat ik bij gebrek aan kapstokjes uit mijn hoofd moest leren, kon hij moeiteloos plaatsen en dus onthouden. Hij kende namen en afkortingen, die mij totaal vreemd waren, hij benoemde begrippen op een wijze en met woorden, die in onze universitaire, politiek-actieve omgeving steeds nét de juiste waren. Ik zat er, voelde ik zelf, altijd nét naast.

In mijn isolement studeerde ik en voelde mij met de dag dommer. Ik had het gevoel dat ik niet alleen nieuwe kennis moest verwerven, maar ook een andere taal, een ander gedrag, andere referentiekaders, kortom een andere cultuur moest aanleren. Langzamerhand drong het tot mij door hoezeer wetenschap een kwestie van communicatie is. Alle overdracht vindt plaats via geschreven en gesproken woorden, meestal zonder dat wordt nagegaan of schrijver/spreker en lezer/toehoorder met die woorden hetzelfde bedoelen. Omdat ik mij zo dom voelde en mij schaamde voor mijn gevoel van tekortkomen, durfde ik er met niemand over te praten.

De studie-inhoud sloot niet aan bij de wereld, waarin ik leefde, werkte en politiek actief was. Meestal werkte ik naast mijn studie, eerst twee jaar in een winkel, daarna meestal op kantoor, soms als fotomodel of als representatieve dame. Ik schaamde mij op mijn werk voor de hoogmoed van de universiteit, waar ik deel aan had. Op de universiteit schaamde ik mij voor mijn niet-wetenschappelijke, meer op de dagelijkse praktijk gerichte opvattingen van werk en politieke partij. Ik weet me nog heel goed te herinneren, dat ik theatraal wanhopig door de stad liep en dacht: 'wat heeft het in hemelsnaam voor zin, dat ik weet wat de schrijver Bendix weet over Weber. Een stratenmaker, een typiste heeft meer nut, meer reden van bestaan dan ik'.

Nog iets belangrijks speelde mee: in die tijd werd duidelijk dat mijn vriend het stiekum vertikte nog verder te studeren. Hij zei nooit ik houd ermee op, hij schreef zich ieder jaar opnieuw in, maar deed simpelweg geen tentamens meer. Dit bracht mij, voor mijn gevoel, in een scheve positie ten opzichte van hem. Hij hoorde op zijn minst even ver met zijn studie te zijn als ik. Als ik wel doorstudeerde zou ik hem 'voor' zijn, en dat kon niet. Verstandelijk zag ik de ongerijmdheid hiervan in, en ik verstopte mijn gevoel in het argument dat het zo slecht voor hém was als hij niet studeerde. Ik werd wanhopiger naarmate duidelijker bleek, dat mijn pogingen hem te stimuleren geen resultaat boekten. Ik overdrijf niet als ik zeg dat dit konflikt, waarbij mijn verstand zei dat *ik* gewoon moest doorgaan, en mijn gevoel, mijn normen dat ik eerst ervoor moest zorgen dat *hij* verder kwam, dat dit konflikt zo'n drie jaar in mijn onder/halfbewustzijn heeft gespeeld. Terwijl dit speelde las ik een stukje in de *Margriet*, in de rubriek 'de dokter weet raad' of zoiets. Het ging over een vrouw, die last had van allerlei lichamelijke kwaaltjes. Kwaaltjes, die wel wat op de mijne leken. Die vrouw was sekretaresse en verdiende meer geld dan haar verloofde, die vertegenwoordiger was in het een of ander. Ze kon haar 'meer' zijn dan haar verloofde niet rijmen met de normen van haar opvoeding; dat bleek de oorzaak van haar ziekte te zijn. Ik heb dat verhaaltje altijd onthouden, maar paste het eerst niet op mijn eigen situatie toe. Stom wijf, dacht ik hardop. Geschrokken was ik in mijn halfbewustzijn van de situatie.

Pas veel later drong tot me door, waarom ik dit 'geval' toch altijd zo goed onthouden had. Studeren was nu naast iets dat niet met de praktijk viel te rijmen, ook een gevecht geworden met het oude beeld van mijzelf dat nog in mijn hoofd zat. Ik vertraagde mijn studietempo drasties en bleef er bij mijn vriend op hameren, dat hij moest doorstuderen, tot vervelens toe. Het had voor de hand gelegen dat ik nu zelf ophield met studeren, maar het koppige meisje dat moest bewijzen, dat haar 'soort' ook kon studeren zat daar ook nog, in mijn hoofd.

Ik werd vreselijk zenuwachtig, ging hyperventileren en kon niet meer slapen. Zo brutaal als ik was geweest, zo schimachtig werd ik nu. In groepen studenten durfde ik niet meer te praten, met klamme handen en bonzend hoofd repeteerde de gedachte 'zeg nou wat, zeg nou wat'. En natuurlijk kon ik geen woord meer uitbrengen. Stom meisjes-gedrag. Ik kon mezelf niet uitstaan. De universiteitspsycholoog, die ik vreselijke persoonlijke dingen toevertrouwde, zei eens tegen mij: 'Volgens mij ben je erg intelligent. Misschien ben je niet bang om dom te zijn, maar juist om intelligent te zijn.' 'Belachelijk', was mijn eerste

reaktie. 'Het zou wel betekenen, dat ik andere maatstaven voor mezelf zou moeten aanleggen', was de tweede. 'Dan zou domheid geen reden zijn voor mijn problemen', bedacht ik een jaar later pas.

In de voor-kandidaats fase politikologie had ik voornamelijk amerikaans georiënteerde, niet progressieve literatuur moeten lezen. Een gevolg van de Koude Oorlog, denk ik. In de doktoraal-fase kwam daar verandering in. Voor het bijvak China-kunde lezen we *Over de praktijk* van Mao Tse-Toeng. Ik kon mijn genoeg niet op: theorie en praktijk moeten aan elkaar getoetst worden, stond daar, zoals ik het altijd gevoeld had. Als een razende ben ik gaan lezen. Ik las altijd wel veel, maar vooral niet-studieboeken: veel frans van Sartre tot Simenon, en van Kierkegaard tot Zen-boeddhisme. In mijn rottijsd 'verlas' ik maanden van mijn leven. Maar nu werd het anders. Ik kreeg plezier in literatuur, die nu wel binnen de studie bleek te mogen vallen. Ik stortte mij op Mao, Lenin, Engels en Marx, las veel geschiedenis en vormde mezelf een marxisties model met een bijzondere nadruk op de 'bovenbouw' en 'dialektiek'. Stukje bij beetje pasten de mozaïekstukjes van mijn studie- én mijn niet-studie-kennis in elkaar. Eindelijk begreep ik een klein stukje van die vermoeiende behoefte van mij mezelf te bewijzen, begreep ik hoe ik een eigen 'klassenstrijdje' had gestreden.

Ik veranderde van hoofdvak; gedurende één jaar was dat statistiek geweest. Met zo'n twintig docenten en studenten richtten we de eerste 'vakgroep' van onze fakulteit op.

De demokratiese werkvorm, de politiek relevante thema's, het samenwerken met anderen, het was zo'n enorme opluchting voor me. Toch bleef ik nog tobben. Zo gaf het thema 'arbeidersbewustzijn' mij een nare smaak in de mond. Studenten, die meestal zelf niet of alleen in de vakanties hadden gewerkt, bestudeerden en toetsten het bewustzijn van de arbeiders. Ik voelde mij daarbij beschaamd, maar dorst daar toen nog niet echt over te praten, uit angst niet geaksepteerd te worden.

Ik deed een onplezierige ontdekking: ik voelde rivaliteit. Tot dan toe had ik altijd gedacht, dat ik daar geen last van had. Als een van de jongens waarmee ik studeerde iets goeds presteerde, was ik altijd blij geweest, blij voor hem, aanmoedigend en vol waardering. Een typiese 'Aanmoedigende Moeder'-houding. Maar nu er een meisje in de groep kwam, die net als ik in de vrouwenpraatgroepbeweging vanaf het begin actief was geweest, nu voelde ik duidelijk rivaliteit. Ik realiseerde me heel sterk hoe verschillend mijn houding was tegenover mannen, trutten en goeie vrouwen. Aan mannen spiegelde

ik mij niet, omdat ik nog steeds niet 'beter' kon zijn dan zij, in mijn gevoel, aan trutten spiegelde ik mij wel en was overwinnaar, trutten nam ik niet serieus. En kwam er dan eindelijk een vrouw die ik wel serieus nam, dan ja, rivaliteit.

Samen met die andere feministiese studente probeerde ik mijn praatgroepervaring in de studie te gebruiken. We organiseerden avonden voor onze mede-studievrouwen en probeerden 'vrouwen' in de studie in te brengen. Maar verder dan een paar praatavonden kwam het niet. We stuitten nog op teveel weerstand bij vrouwen en mannen en we waren per slot van rekening ook zelf nog maar net bezig.

Toen we het thema 'ondernemingsraad' in de onderwijsgroep behandelden, koos ik als eigen onderwerp 'vrouwen en de or'. Na een paar maanden lezen, bellen en spreken met mensen leverde dit onderwerp me geen materiaal op en een onvoldoende.

Ik ging voor mezelf eens na in hoeverre vrouwen nou eigenlijk voorkwamen in onze studieboeken. Het resultaat was schokkend: in niet één boek werd echt aandacht besteed aan de positie van vrouwen. Sommige boeken onderkenden de eigen problematiek van vrouwen wel, maar verwezen daarna die problematiek als 'niet binnen dit kader te behandelen' naar een andere studie die nooit verscheen. Andere schrijvers noemden vrouwen alleen in het voorwoord: met dank aan mijn lieve vrouw ... en dank aan Janny 'who typed and retyped the manuscript'.

Tegenwoordig weten de meeste vrouwelijke studenten dit wel, maar omstreeks 1973 opende dit mijn ogen. In de studie die ik 'genoten' heb, waren vrouwen nog onzichtbaar. Dus ging ik weer voor mezelf lezen, maar ik was al snel uitgelezen. Zeker wat de nederlandse literatuur betrof. Femsoc of socfem was nog niet uitgevonden, de meeste feministes die ik kende, waren wars van een maatschappelijk begripen van de positie van vrouwen. Op een bijeenkomst ter evaluatie van het eerste vrouwencongres riep een vrouw uit: 'dat mannelijke moeilijk doen, wat heeft feminisme nou met ekonomie te maken'. Veel vrouwen knikten instemmend, bang voor zoiets mannelijks als ekonomie. Een paar vrouwen, waaronder ik, vonden die verbinding wel degelijk belangrijk. Op Femø, het deense eiland waar vrouwenkampen georganiseerd worden, ontmoette ik een vrouw met wie ik veel femsoc-diskussies avant-la-lettre voerde. We praatten nachten vol, voelden ons ten opzichte van de meeste feministes uitzonderingen en weten dit aan het feit, dat we beiden uit een lager, niet-intellektueel milieu kwamen.

In die tijd ontdekte ik ook het verschijnsel 'archief' en vond dat

heerlijk. Archieven bewaarden stoffig de kennis, die vrouwen lang vóór mij hadden vergaard. Dolgelukkig las ik de brieven, korte brochures, verbruinde boekjes. Het verbaasde me ontzettend dat die vrouwen vroeger al zo ‘voorlijk’ hadden gedacht. Ik praatte daarover met mijn moeder en grootmoeder. Voor mijn grootmoeder was al mijn archiefkennis gesneden koek, maar de generatie van mijn moeder had het feminisme overgeslagen. Voor mijn grootmoeder hield het woord ‘feminisme’ altijd de klank, die het vroeger voor mij ook had, de klank van dure dames met dienstmeisjes. Ik verweet mijn grootmoeder, die vroeger onder andere actief was geweest in de SDAP, dat zij mij zo weinig over die vrouwenstrijd had verteld. ‘Waarom is die kennis niet overgedragen?’ ‘Het leek allemaal zo uit de tijd’, was de enige verklaring die ik kreeg. ‘De werkloosheid van de jaren dertig had het vroegere feminisme impopulair gemaakt, de regering-Colijn voerde een ware hetze tegen vrouwenarbeid: feministes namen de baantjes in beslag van werkloze huisvaders, volgens de minister. De oorlog bracht het feminisme in het vergeetboek.’ Zo zal het wel gegaan zijn, maar het bleef voor mij toch een onbegrijpelijke en pijnlijke zaak, dat zoveel nu weer opnieuw moest worden ontdekt.

Na mijn passieve impasse van dagen in bed blijven lezen en uren ongemerkt verniksen, raakte ik via een overgangsperiode in wat ik nu noem: een actieve impasse. Hoewel de uitingsvorm tegengesteld is en de actieve vorm het voordeel van een grote produktie heeft, liggen aan beide vormen voor mij hetzelfde principe ten grondslag: faalangst en de drang tot jezelf bewijzen, veroorzaakt door een gevoel van anders-zijn ten opzichte van je omgeving. In mijn passieve impasse beperkten mijn activiteiten zich soms tot het Oblomov-nivo. Als ik al een tentamen deed, studeerde ik daarvoor op het allerlaatste nippertje. Mijn rechten-tentamen spande de kroon: met één dag werken haalde ik een zesje. ‘Ik krijg het gevoel, dat u erg uw best heeft gedaan, maar dat u de verbanden niet zo goed kunt leggen’, zei de professor eufemisties voor: ‘volgens mij ben je te stom’. Wat een afgang. Ik kon hem toch moeilijk uitleggen, dat de relatie precies andersom lag. Maar bij de afgang ook stille triomf: ik had het toch maar voor elkaar gekregen in die ene dag. Dat leren op het laatste nippertje had voor mij te maken met de volgende dingen:

- ten eerste met *faalangst*: als een tentamen niet goed ging, kon ik altijd nog zeggen, dat ik niet álles gegeven had, dat ik het eigenlijk wel zou kunnen als ik maar eerder begon;
- ten tweede: de *arrogantie* die als de andere kant van de medaille

hoorde bij mijn minderwaardigheidsgevoel. Als ik wél voor een tentamen slaagde kon ik me méér voelen dan de andere studenten tot wie ik zo'n afstand voelde. Stiekum, want ik zou niet wagen zoiets hardop te zeggen;

– ten derde: het *mezelf-anders-voelen* werd opgewekt en bevestigd door het gevoel minder te zijn dan anderen, dat bij de faalangst optrad én door het gevoel méér te zijn dan de anderen, dat door arrogantie aan mijn faalangst verbonden was. Beide gevoelens waren een direkt gevolg van de veel te hoge eisen die ik mijzelf stelde;

– ten vierde: de *remmende voorsprong* van het goed kunnen leren en improviseren op de middelbare school. Ik kon goed en snel leren. Kinderen die voor proefwerken hard zaten te 'blokken' waren niet populair; er met-de-pet-naar-gooien en dan toch een zeventje halen was dat wel. Kinderen die wat meer moeite hadden met leren moesten zich al jong een studeer-systeem eigen maken, moesten hun studeren plannen. Bij latere studie werd hun 'handicap' een voordeel, mijn 'voorsprong' een nadeel.

In mijn actieve impasse nam ik veel te veel werk op me. Steeds kocht ik het een af met het ander, ging hier een uur eerder weg, kwam daar een uur te laat. Met de tijd die ik stal van de ene activiteit, lapte ik de andere op. Ik leefde in mijn reserve-uurtjes, rende van het één naar het ander, pleegde tussendoor nog een paar telefoontjes, vergat te eten, sliep te weinig, maar nuttigde enorme hoeveelheden drank. Daardoor had ik voor al mijn activiteiten afzonderlijk te weinig tijd en energie. Waar ik in mijn passieve tijd niet op kon houden met niks doen, kon ik in mijn actieve tijd niet stoppen met doen.

Passief of actief, ik moest steeds snel improviseren, en organiseren. Ik werd reuze handig in het oppikken van informatie uit de discussie die ik eigenlijk uit de stukken had moeten halen. En weer hetzelfde: als er iets fout loopt, ligt dat niet aan mijn *kapaciteit*, maar aan de te krappe *tijd*, en als het allemaal wel lukte, dan kon ik mezelf op de borst kloppen.

Aktief of passief, ik bleef in een persoonlijke impasse, rende mezelf voorbij en was te moe, te sloom om gekonfronteerd te worden met mezelf. De actieve periode begon tijdens de laatste jaren van mijn studie. Ik werkte inmiddels op een sociale akademie, waar ik les gaf in staatsinrichting en politikologie.

Door tegelijk student en docent te zijn leerde ik nog een derde oorzaak kennen voor mijn machteloze gevoel als student. Naast *milieu* en *meisje-zijn* speelde heel gewoon de *meer/minder-machts*-relatie tussen docent en student een rol. Ik heb dat nooit zo sterk kunnen voelen als die keer dat ik regelrecht van een vergadering met

mijn mannelijke kollega's naar een bespreking moest met twee vrouwelijke docenten. In de bespreking voelde ik me gekleineerd, niet serieus genomen, terwijl ik dat gevoel tussen mijn mannelijke kollega's niet had. Ik begreep in eerste instantie niet wat er gebeurde, zag de docentes vooral als vrouwen met wie ik me solidair wilde voelen. Na een tijdje begreep ik dat ik een gedragsverandering moest maken van kollega-docent naar student. Vreemd en verwarrend. Ik heb deze situatie later vaak herkend, als student en als docent. Nu voel ik soms heel sterk een dubbele loyaliteit in conflicten tussen voornamelijk mannelijke kollega's en vrouwelijke studenten op mijn werk. Ik trek vaker naar de laatsten, maar niet altijd.

Misschien was ik nooit afgestudeerd als ik niet op die sociale akademie was gaan werken. Om mijn baan te houden moest ik op een gegeven moment mijn doktoraalexamen doen, de Onderwijs Inspektie gaf niet langer uitstel voor mijn onbevoegd lesgeven. Ik besloot mijn archiefmateriaal, waarmee ik slechts vage plannen had, te verwerken tot een skriptie. De nadruk moest op de jaren na de oorlog komen te liggen, een stukje zelfverwerking: ik ben geboren in 1945.

Zo boeiend en luchtig als het archiefwerk was geweest, zo saai en zwaar viel me het verwerken van een deel van mijn materiaal tot een skriptie en later, na nog eens twee jaar pluizen en schrijven, tot een boek: *Loonarbeid van vrouwen 1945-1955* (SUN, 1978). Ik werkte me overspannen aan dat boek, zonder loon. Pas nu, twee jaar nadat het uitkwam, begin ik er voldoening van te krijgen.

Naarmate ik naast en na mijn studie meer studeerde werd mij duidelijk, dat niet ik ongeschikt voor studie was geweest, maar dat de specifieke invulling die men aan de studie had gegeven, ongeschikt was voor mij. Niet ik was dom, mijn studie was dom ingericht. Die studie was toegesneden op totaal andere mensen dan ik, toegesneden op jongens en dan nog op jongens met een voorkennis van zaken die *niet* op een middelbare school te leren vallen. Dus jongens uit een politiek geëngageerd, intellektueel milieu. De mannelijke docenten stelden eisen aan de studenten die ze aan hun eigen zonen zouden stellen. Mijn studie was toegesneden op jongens, die de *zonen van de docenten* hadden kunnen zijn. Pas toen ik me realiseerde dat ik nooit aan die kwalifikaties had kunnen voldoen, kon ik gaan praten met andere mensen die gestudeerd hadden. En natuurlijk bleek, dat ontzettend veel andere meisjes en jongens een even individuele, even eenzame en pijnlijke strijd hadden gevoerd als ik. Zelfs sommige jongens uit de 'juiste' omgeving hadden grote moeilijkheden ondervonden bij hun studie, bijvoorbeeld door de veel te hoge eisen die van huis uit aan hen werden gesteld. Maar dat zijn weer andere

verhalen.

Voor meisjes uit dat milieu speelde hun positie als vrouw vaak de grootste struikelrol. In deze meisjes herkende ik mezelf meestal maar zeer ten dele. Vaak herkende ik me meer in de jongens die uit een milieu als het mijne kwamen. Ook zij bezaten niet de kulturele en communicatieve attributen die de zoontjes van onze docenten wel zouden bezitten. Slechts een klein groepje meisjes herkende mijn strijd op beide aspecten. Al naar gelang hun persoonlijke karakter en leefsituatie, probeerden ze hun problemen op te lossen, als keihard werkende ambitieuze dames, passieve studie-stop zusters, vermoeide er-moeizaam-doorheen-sleep meiden.

Gedurende mijn laatste studiejaren werkte ik me geleidelijk uit de studenten- in de docentenrol. Nu ben ik zelf een stukje intellectueel milieu. Maar dat intellectuele milieu is iets anders dan dat waarmee ik in het begin van mijn studie werd geconfronteerd. 'Onaangepaste' vrouwen uit niet-intellectuele milieus maken er steeds meer deel van uit. Mijn ervaringen als student hebben mijn opstelling als docent sterk beïnvloed. De gevolgen daarvan wil ik graag beschrijven in een volgend stuk over mijn ervaringen als docent bij het HBO.

‘Lof der Rede’

Inleiding

Voor feministen is het verheugend te kunnen konstaten dat vrouwenstudies zich de laatste jaren aan een aantal nederlandse universiteiten een plaats hebben verworven. Het is echter nog steeds verbijsterend om te zien hoe groot het verzet tegen vrouwenstudies op een aantal (sub)fakulteiten nog kan zijn. Nu het hier en daar min of meer geaksepteerd is dat er binnen het kader van het universitaire onderwijs en onderzoek aandacht wordt besteed aan de positie van vrouwen, en nu de eerste periode van het samen hard knokken voorbij is, begint het tijd te worden ons te bezinnen op wat die vrouwenstudies nu precies zijn, en de verschillende opvattingen die er over vrouwenstudies verkondigd worden te evalueren.

Bestaat er zo iets als een afzonderlijke feministiese wetenschap, die haaks staat op de bestaande seksistiese wetenschap? Gaat het bij het realiseren van vrouwenstudies om macht van vrouwen tegenover het mannenbolwerk, de universiteit? Of gaat het om de superioriteit van onze wetenschappelijke argumenten? Zijn vrouwenstudies in hun huidige vorm een uitvloeisel van de feministiese wetenschapskritiek, zodat het er nu in de eerste plaats om gaat die kritiek wetenschappelijk te verankeren? Wat is eigenlijk de relatie tussen wetenschap en progressieve politiek?

Het zijn lastige vragen, en wij pretenderen niet daar zo maar een antwoord op te geven. Hoogstens kunnen wij hier proberen een aantal noties op papier te zetten, die het resultaat zijn van onze eigen ervaringen met (historiese en sociale) wetenschap en van onze ervaringen aan de universiteit van de afgelopen tien jaar. Dit in de hoop daarmee anderen tot een discussie te verleiden; discussie is immers de voorwaarde voor een betere fundering van onze stellingname.

Hoe verschillend onze achtergrond ook is — één van ons is studente, de tweede wetenschappelijk medewerkster en de derde journaliste — alle drie voelen wij ons betrokken bij de politiek en bij de wetenschap. De politiek is er om de maatschappij te veranderen: wij willen immers een wereld die gebaseerd is op gelijkheid tussen mannen en vrouwen, tussen klassen en tussen rassen. Om die wereld te veranderen hebben wij een theorie nodig.¹ Het is immers niet voldoende om wild om je heen te slaan; om effectief te kunnen optreden moet je weten in welke richting je slaat en met welk oogmerk. In ons politieke denken zijn wij beïnvloed door zowel het marxisme als het feminisme, en onvermijdelijk klinkt onze politieke stellingname door wanneer wij ons met wetenschap bezighouden. Al was het alleen al door de vraagstellingen van ons wetenschappelijk onderzoek.

Alvorens in te gaan op de relatie tussen feminisme en wetenschap zullen wij eerst, in de vorm van een aantal stellingen, onze visie op de wetenschap en op de relatie tussen wetenschap en politiek proberen weer te geven. Omdat het alleen gaat om een aantal gezamenlijk geformuleerde basisprincipes zijn wij natuurlijk niet volledig; het gaat ons erom de grondgedachten aan te geven, vanwaaruit wij in het tweede deel van dit artikel de relatie tussen feminisme en wetenschap willen beschouwen.

Wetenschap

De relatie tussen wetenschap en politiek

Het doel van wetenschap is *kennis*; het doel van politiek is *handelen* om te veranderen of te behouden. Om de wereld te veranderen dienen wij haar te kennen. Dat vooronderstelt natuurlijk dat wij er van uitgaan dat de werkelijkheid kenbaar is, en dat het er om gaat methoden te vinden om de werkelijkheid zo dicht mogelijk te benaderen. De talloze feiten die wij waarnemen, moeten gerangschikt worden, en het is logies dat dat op verschillende manieren kan —

1. Op dit punt zijn wij het eens met het artikel van Selma Sevenhuijsen, 'De praktijk van de theorie', in: *Socialisties-Feministische teksten 3*, Amsterdam 1979, pp. 18 e.v., waarin zij het belang van een politieke theorie benadrukt. Een politieke theorie is evenwel iets anders dan een wetenschappelijke theorie, zoals wij in het vervolg van dit artikel zullen betogen. Selma Sevenhuijsen lijkt (p. 33) ook die mening te hebben, maar onduidelijk blijft hoe zij dat verschil precies ziet (p. 11). Dit onderscheid vinden we wel in: A. Kuhn en A.M. Wolpe (eds), *Feminism and materialism*. Londen 1978.

met verschillende resultaten natuurlijk.

Om feiten — die wij nooit zo maar waarnemen, maar met *onze* ogen, hersenen, taal, enz. — te kunnen ordenen, om het belang ervan vast te stellen en ze met elkaar in verband te brengen zijn criteria nodig. Een dergelijke ordening van feiten volgens bepaalde criteria zou je kunnen aanduiden met het begrip wetenschappelijke theorie.

Wetenschap is niet waardevrij

De keuze van het te onderzoeken object en de wetenschappelijke theorie die de onderzoek(st)er hanteert, worden beïnvloed door zijn/haar waarnemingswijze, haar/zijn politieke denkbeelden en de (a-)politieke cultuur waarbinnen zij/hij zich beweegt aan de universiteit of elders.

Ten opzichte van de politiek is wetenschap relatief autonoom

Wij zijn er tegen om de wetenschap te politiseren aan de hand van de politieke positie die wij nu (en dat is altijd tijdelijk) innemen. Als Maria Mies (in navolging van voorzitter Mao) bepleit: 'Nach diesem Ansatz (die van Mao) besteht das Wahrheitskriterium einer Theorie nicht in der Befolgung bestimmter methodischer Verfahren und Prinzipien, sondern in Ihrem Potential, die konkreten Praxisprozesse in die Richtung fortschreitender Emanzipation und Humanisierung voran zu treiben'², dan voelen wij daar niets voor. Wij zijn het niet eens met dit afschrijven van elke pretentie van wetenschappelijke autonomie en objectivering. Het stalinisme heeft ons te goed laten zien waartoe het op deze manier ondergeschikt maken van wetenschap aan de politiek kan leiden. Het hoogtepunt was onder het stalinisme het ondergeschikt maken van wetenschap aan de staatsideologie zoals in het erfelijkheidsdebat tussen Lysenko en de klassieke genetici, dat niet met hulp van argumenten maar met hulp van de politieke macht werd uitgevochten.

Wetenschap dient er voor de 'common sense' vanwaaruit gehandeld wordt, te onderzoeken, te bekritisieren en in geval die niet klopt, te ondergraven.³ Een wetenschap(st)(p)er kan best onderzoek doen in dienst van een politieke beweging, maar de uitkomst moet die beweging kunnen tegenvallen.

2. Maria Mies, 'Methodische Postulate zur Frauenforschung, dargestellt am Beispiel der Gewalt gegen Frauen', in: *Heksenkollege*. Verslagboek over vrouwen en wetenschap. Nijmegen 1978, p. 49.

3. Een voorbeeld hiervan is de bij akties veel gebruikte stelling dat het lezen van pornografie tot verkrachting zou leiden. Het zou nuttig zijn wanneer wetenschappelijk onderzocht zou worden of dit werkelijk zo is.

Wetenschap funktioneert vaak politiek

Ook al maken wij een scheiding tussen ons politiek handelen en ons wetenschappelijk handelen, waarbij wij in de wetenschap streven naar een zo groot mogelijke objectiviteit, dan is daarmee nog niet gezegd dat wetenschap niet politiek funktioneert. Zo werd in de jaren zestig wetenschap gekonfronteerd met de Amerikaanse interventie-politiek in Zuid-Oost Azië. Naast het functioneren van wetenschap als ondersteuning en legitimering van deze politiek (bijvoorbeeld de zgn. counter-insurgency research) werd deze politiek ook voorwerp van kritiese studies, hetgeen naast wetenschappelijke ook direkt politieke gevolgen had: de universiteiten werden haarden van verzet tegen de Amerikaanse oorlogsvoering tegen Vietnam.

Het omgekeerde zien wij aan de Duitse universiteiten in de jaren dertig, waar veel geleerden uit angst voor de politiek liever geen uitspraken deden over de terreur van het fascisme. Een dergelijke afzijdigheid, ofwel zogenaamde niet-politieke opstelling, funktioneert ook politiek. Het uitsluiten van een deel van de maatschappelijke werkelijkheid uit sociaal-wetenschappelijk-histories onderzoek betekent meestal het ondergeschikt maken van wetenschap aan een bepaalde politieke situatie..

Wetenschappelijk handelen moet zo objectief mogelijk zijn

Het doel is immers de werkelijkheid te leren kennen. Deze werkelijkheid is kontradiktair; wij schreven al dat onze visie daarop tijds- en persoons-gebonden is. Als we alleen afgaan op onze tijdsgebonden waarneming, zonder daar afstand van te nemen, en zonder een poging te doen onze waarneming theoreties te verwerken, lopen wij de kans kontradikties over het hoofd te zien. Dat geldt natuurlijk in hoge mate voor de zgn. subjektiviteit in het onderzoek, nl. de herkenbaarheid die in een aantal geschriften tot criterium voor feministiese wetenschap wordt gemaakt.⁴

Stel dat we onderzoek doen naar de betekenis van de fascistiese ideologie onder vrouwen. In een Berlijnse wijk interviewen we een twintigtal vrouwen, die allen verklaren hardgrondige tegenstandsters van het fascisme te zijn geweest. Vanuit onze politieke opvatting nu vinden wij dat heel plausibel: Hoe kan je als vrouw anders dan tegen

4. Bijvoorbeeld in: Petra de Vries, 'Vrouwenlogika tegen mannelijk vooroordeel: over feministiese fronten aan de universiteit', in: *Socialisties-Feministiese teksten* 3, a.w., pp. 236-237; zie ook: Ilse Kassner en Susanne Lorenz, *Trauer muss Aspasia tragen*. Die Geschichte der Vertreibung der Frau aus der Wissenschaft. München 1977.

het fascisme geweest zijn, het was immers een systeem dat mannelijkheid verheerlijkte en vrouwen naar het kraambed en de keuken verwees? Helaas stoten wij tijdens het onderzoek op documenten, waaruit blijkt dat vóór 1945 80% van de volwassen bewoners van die wijk lid was van de NSDAP. Als we de onwaarschijnlijke kans dat de door ons onderzochte vrouwen allen tot de andere 20% behoren even uitschakelen, dan moeten we nu een wetenschappelijke verklaring trachten te vinden voor het feit dat vrouwen die in die tijd pro-fascisties waren, nu denken dat zij ertegen zijn geweest. Met andere woorden, we moeten ook feiten die niet in onze politieke visie passen, die voor ons gevoel onbegrijpelijk en onherkenbaar zijn, wetenschappelijk proberen te verwerken door van de feiten te abstraheren naar de theorie. Daarbij komen wij op theoretiese vragen die voor de vrouwenbeweging buitengewoon interessant zijn, zoals: Wat is fascisme? Wat gebeurt er met vrouwen en gezinnen in een autoritaire staat? Wat betekent verdringing bij vrouwen? Wat betekent angst? Hoe worden 'misdaden' door vrouwen verwerkt?

Wetenschap probeert de werkelijkheid te onderzoeken

Daarom bestaan er geen afzonderlijke burgerlijke, seksistiese, marxistiese en feministiese wetenschappen. Er bestaan wel opvattingen over de manieren om kennis te verwerven die aanspraak maken op een van de bovenstaande bijvoegelijke naamwoorden. Maar zo'n bijvoegelijk naamwoord heeft een veelvoudige betekenis. Er bestaan talloze marxistiese, burgerlijke, seksistiese en feministiese theorieën, afhankelijk van de politieke en wetenschappelijke visies van de onderzoek(st)er. In deze wirwar kan wetenschap alleen zo objectief mogelijk gemaakt worden als wij onze vooronderstellingen expliciteren, vervolgens toetsen en vergelijken met die van anderen..., bovendien moeten wij onze en hun resultaten vergelijken. Alleen zo kan de superioriteit van onze uitgangspunten of onze theorie aangetoond worden, op basis van argumenten in een permanente wetenschappelijke discussie – en niet op basis van macht, van elkaar belachelijk maken; het gaat er niet om met de meeste mensen te zijn.

Resultaten van wetenschappelijk onderzoek dienen controleerbaar te zijn

Resultaten zijn alleen te toetsen als aan een aantal voorwaarden is voldaan. De vooronderstellingen waarvan wordt uitgegaan moeten duidelijk zijn; het moet duidelijk zijn op basis van welke gegevens

en waarom bepaalde konklusies getrokken worden. Welke methoden gebruikt worden hangt af van het soort onderzoek. Er bestaat volgens ons dan ook niet zoiets als een burgerlijke of anti-feministische statistiek.

Multidisciplinair onderzoek is geen toverwoord

Het is in principe nuttig, maar ook moeilijk. Het verbrokkelde karakter van de bestaande wetenschapsbeoefening veroorzaakt vaak dat we het zicht op de totaliteit verliezen.⁵ Er is veel te zeggen voor multidisciplinair onderzoek om deze verbrokkeling te voorkomen; veel problemen zoals bijv. het gezin, hebben aspecten die de grenzen tussen de verschillende disciplines in de sociale en historische wetenschappen overschrijden.

Een probleem blijft dat de verschillende disciplines eigen theorieën hebben, een eigen taal en eigen begrippen ontwikkelen, die voor niet-ingewijden vaak moeilijk te begrijpen zijn. Bij multidisciplinaire groepen is het daarom niet denkbeeldig, dat voorbij wordt gegaan aan wat de verschillende disciplines over het probleem te zeggen hebben (het is zo moeilijk dat allemaal met elkaar in verband te brengen) en dat men blijft steken in een ideologische dus niet-wetenschappelijke aanpak.

Naast het onderzoek in grote probleemvelden is ook detailonderzoek belangrijk; het is onmisbaar om grote verbanden te kunnen leggen zonder in ongefundeerde spekulaties te blijven steken. Detailonderzoek kan bovendien exemplarisch zijn voor de een of andere aanpak.

Vrouwenstudies

In het licht van wat wij in het voorgaande hebben betoogd over hoe wij de relatie tussen wetenschap en politiek zien, willen wij nu een aantal opmerkingen maken over hoe het nieuwe wetenschapsterrein vrouwenstudies zich naar onze mening verhoudt tot het politieke doel van de vrouwenbevrijding. Het is daarbij niet onze bedoeling om met een beroep op de Heilige Wetenschap prille experimenten in de rug aan te vallen – zoals helaas wel gebeurt door nogal wat (vaak mannelijke) wetenschappers, die van werkgroepen van tweedejaars-studenten een wetenschappelijke perfectie verlangen die zij zelf

5. Zie hiervoor ook 'Feminisme, vrouwenstudies, psychologie'. Voorwoord bij het themagedeelte, in: *Psychologie en Maatschappij*, 1/1980, p. 7.

in hun half voltooide proefschriften nauwelijks bereiken. Wel willen wij graag de verdere ontwikkeling van vrouwenstudies een impuls geven door een aantal gangbare noties ter discussie te stellen.

Seksisme-kritiek

Wij schreven al dat vrouwenstudies zijn voortgekomen uit de kritiek op de seksistische vooronderstellingen binnen de bestaande wetenschapspraktijk. Dat seksisme kent binnen de sociale en historische wetenschappen twee kanten: verwaarlozing van de invloed van vrouwen op maatschappelijke processen, en het hanteren van een seksisties vrouwbeeld. Het komplement van dat seksistiese vrouwbeeld is een seksistiese visie op het functioneren van mannen. Het geen oog hebben voor de maatschappelijke oorzaken van de ongelijke positie van mannen en vrouwen, leidt tot een inadekwate visie op zowel mannen als vrouwen. Zodoende krijgen wij een vertekend en onjuist beeld van de werkelijkheid in haar geheel. Dit kan met een groot aantal voorbeelden worden geïllustreerd.

De verwaarlozing van de positie van vrouwen komt dikwijls voort uit de concentratie van onderzoekers op wat zich in de zgn. openbare sfeer afspeelt; dat geldt voor sociologen, politikologen en historici, om er maar eens wat te noemen. Sociologies onderzoek naar de arbeidsverhoudingen strekt zich meestal niet uit tot de plaats van de huishoudelijke arbeid of de functie van vrouwen in het arbeidsreserveleger. Binnen de stratifikatiemodellen (of klassentheorieën) wordt meestal geen aparte aandacht besteed aan vrouwen, wier maatschappelijke positie wordt bepaald door het feit dat zij huisvrouw zijn en welke gedeeltelijk is afgeleid van de positie van hun echtgenoot. In onderzoek naar het functioneren van de verzorgingsstaat speelde tot voor kort het sekse-diskriminerende karakter van het sociale verzekeringsstelsel nauwelijks een rol. En bij historici, die zich bezighouden met de industrialisatie, met oorlogen of revoluties of met stakingsbewegingen, komt er nog steeds in veel gevallen geen vrouw aan te pas.

Een seksisties vrouwbeeld wordt vaak gehanteerd op wetenschaps-terreinen waar men zich richt op gezinsfuncties of het functioneren van het individu. In de gezinssociologie wordt de traditionele taakverdeling tussen mannen en vrouwen meestal als uitgangspunt genomen, in de opvoedkunde geldt hetzelfde voor het geijkte socialisatiepatroon van meisjes en in de psychologie baseert men zich vaak op een van nature gegeven wezen van de vrouw.

De kritiek van de kant van vrouwenstudies op al dit soort seksisme vinden wij van groot belang. Evenals het uitwerken van die kritiek in

een formulering van theoretiese uitgangspunten die verklaren, hoe onder invloed van sociale en kulturele factoren biologiese verschillen tussen mannen en vrouwen leiden tot maatschappelijke tegenstellingen. Bovendien is het belangrijk dat er niet-seksisties wetenschappelijk onderzoek gedaan wordt. Wij kunnen ons aansluiten bij de doelstelling van de zgn. Paarse nota van de sociale fakulteit van de Universiteit van Amsterdam: Het analyseren van de ondergeschikte positie van de vrouw in relatie tot de arbeidsdeling tussen man en vrouw en tot bredere maatschappelijke ontwikkelingen.⁶

Kennis als doel

Wij schreven al dat het doel van wetenschap het verwerven van kennis is. Voor vrouwenstudies betekent dat het verkrijgen van zo betrouwbaar mogelijke kennis over de werkelijkheid. Die werkelijkheid zit vol tegenstellingen en onze visie op die werkelijkheid is gebonden aan de tijd waarin wij leven en aan onze politieke en persoonlijke geschiedenis. De oordelen die wij in ons onderzoek vellen zijn niet neutraal, zij zijn het produkt van ons tijdsbepaald handelen. Daardoor lopen wij de kans kontradikties binnen die werkelijkheid over het hoofd te zien. Zo is het bijvoorbeeld belangrijk om te konstateren dat de positie van vrouwen voor een belangrijk deel wordt bepaald door de hen toebedachte functie in het gezin, terwijl tegelijkertijd de functies van het gezin steeds meer worden uitgehold. Het is van belang de ontwikkeling van die tegenstrijdigheid te onderzoeken.

Wij geloven dus niet dat het voldoende is de onderdrukking van vrouwen te poneren en met die stelling ongereflekteerd te werk te gaan. Vrouwenstudies valt niet te reduceren tot feministiese propaganda aan de universiteit. De neiging dat wel te doen spreekt enigszins uit een recente bijdrage over vrouwenstudies van de hand van Petra de Vries.⁷ Zij beschrijft daar de konfrontatie tussen feministiese kritiek en heersende wetenschapsopvattingen als '(...) een botsing tussen twee denksystemen die elkaar uitsluiten. Wat een argument is in het ene systeem (ja, maar *ik vind* mannen ook klootzakken) is geen argument in het andere systeem (maar dat wil toch niet zeggen dat ze het ook *zijn*).'⁸ Volgens Petra de Vries gaat

6. Anet Bleich en Petra de Vries, *Vrouwenstudies aan de fakulteit der sociale wetenschappen*. Amsterdam 1977, p. 26.

7. Petra de Vries, 'Vrouwenlogika', a.w., pp. 215-247.

8. Idem, p. 234.

het bij vrouwenstudies niet om argumenten, maar om macht. Daarmee haalt zij volgens ons een aantal zaken door elkaar. Het creëren van de *voorwaarden* voor vrouwenstudies is inderdaad een *politieke* activiteit, waarbij macht een rol speelt en politieke druk noodzakelijk is. Binnen de universiteit koesteren sommigen (en helaas zijn dat er eigenlijk nog best veel) bezwaren tegen vrouwenstudies, en ook daarop past een politiek antwoord in bijvoorbeeld de vorm van akties. Machtsverhoudingen zijn ook bepalend voor de vraag in welke mate resultaten van vrouwenstudies in de maatschappij worden toegepast. Maar dat is niet het geval bij het ontwikkelen van vrouwenstudies binnen de wetenschappelijke praktijk. Bij het doen van onderzoek, het toetsen van hypothesen, het ontwikkelen van theoretische concepten gaat het zoals wij al stelden om kennis, en dus om argumenten. Het door elkaar halen van al deze nivo's lijkt ons voor de verdere ontwikkeling van vrouwenstudies remmend. Het vergroot het risico dat vrouwenstudies blijven steken in propaganda of in ideologie (het ontwikkelen en uitdragen van politieke denkbeelden ter ondersteuning van de strijd voor vrouwenbevrijding).

Ervaring is niet genoeg

Aansluiting bij de ervaringen die vrouwen hebben met onderdrukking, biedt onvoldoende basis voor een wetenschappelijke praktijk. Binnen vrouwenstudies komen wij vaak de opvatting tegen, dat er een aparte vrouwelijke manier van wetenschap bedrijven zou bestaan, geïnspireerd op de verwerking van persoonlijke ervaringen. Zo'n stellingname leidt volgens ons tot vervaging van het onderscheid dat bestaat tussen *bewustwording* en wetenschap. Immers, het uitwisselen van ervaringen in een werkgroep kan heel motiverend zijn, en ook een hulpmiddel bij het op het spoor komen van nieuwe, te onderzoeken problemen. Maar wat kunnen wij bijvoorbeeld op basis van onze eigen ervaringen en die van andere vrouwen te weten komen over de betekenis van het dreigende arbeidsverbod voor gehuwde vrouwen in de jaren dertig? Wel hoe dat dreigende verbod ervaren werd, doorwerkte in het alledaagse leven, maar niet de relatie tot de economische crisis, tot konfessionele ideologieën enz.⁹

We beperken kortom onze wetenschappelijke mogelijkheden op

9. Zie: Annet Schoot Uiterkamp, 'Terug naar het paradijs? Akties tegen de beperking van vrouwenarbeid in de jaren dertig', in: *Jaarboek 1978 voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*. Nijmegen (SUN) 1978, pp. 182-244.

een onverantwoorde manier door alleen op ervaringen af te gaan. Praten over ervaringen kan nooit een vervanging zijn voor het systematies formuleren van een probleemstelling, het zoeken naar materiaal en het aan de hand van theoretiese uitgangspunten verwerken daarvan. En daarbij kunnen wij het niet stellen zonder logika, rationaliteit en abstraktievermogen, die onontbeerlijk zijn voor wetenschappelijk werk. Er wordt wel gesteld dat dit typies mannelijke eigenschappen zijn en dat vrouwen er niet naar moeten streven zich die ook eigen te maken, maar hun eigen vrouwelijke eigenschappen daartegenover moeten stellen.¹⁰ Waarschijnlijk zijn mannen door de maatschappelijke rol die zij spelen van oudsher meer gestimuleerd om die vaardigheden te verwerven. Het lijkt ons een onzinnige en seksistiese vooronderstelling dat vrouwen van nature vooral emotioneel zouden zijn ingesteld. Bovendien is wetenschap bedrijven nu eenmaal een vooral rationele aktiviteit.

Methoden

Er bestaan volgens ons geen specifiek vrouwelijke onderzoeksmethoden. Aan het uitgangspunt dat de eigen ervaringen van vrouwen centraal horen te staan bij onderzoek, wordt vaak de konklusie verbonden dat alleen zgn. kwalitatieve onderzoeksmethoden, bijvoorbeeld diepte-interviews, gebruikt zouden mogen worden. Wij menen echter dat er geen enkele reden bestaat om principieel voor bepaalde methoden te kiezen en andere af te wijzen (in dit geval kwantitatieve methoden). We moeten gebruik maken van het hele arsenaal van methoden dat ons ter beschikking staat: interviews, literatuuronderzoek, bronnenonderzoek en statistiese methoden. Welk instrument wij kiezen hangt af van het onderwerp, en niet van een voorkeur voor kwalitatieve methoden (omdat deze feministieser zouden zijn) of voor kwantitatieve methoden (omdat die wetenschappelijker zouden zijn).

Het is juist dat met behulp van statistiese methoden herhaaldelijk dubieuze, bijvoorbeeld seksisties gekleurde, konklusies worden getrokken, maar dat ligt niet aan de methode zelf. Als voorbeeld kan hier een enquête over de tevredenheid van huisvrouwen in een aantal brabantse gemeenten dienen. De onderzoekers komen op basis van de resultaten van die enquête tot de konklusie dat de meeste huisvrouwen tevreden zijn. Dit oppervlakkige resultaat is niet een gevolg van het gebruik van het instrument enquête, maar van een te

10. Petra de Vries noemt dit de strijd tegen het patriarchaat in onszelf (a.w., p. 241).

simpele vraagstelling ('Bent u in het algemeen tevreden?') en van de manier waarop onderzoekers, zonder verdere reflectie, de antwoorden op hun vragen voor de werkelijkheid aanzien. En toch zijn de resultaten van dit onderzoek niet onbruikbaar voor feministiese wetenschapsbeoefenaarsters. De meeste vrouwen zeggen kennelijk tevreden te zijn. Dit is een aanleiding voor verder onderzoek: Waarom zeggen die vrouwen dat? Is een ander antwoord sociaal niet aanvaardbaar? Zijn ze op konkrete punten ook tevreden? Zitten er tegenstrijdigheden in de manier waarop ze over hun eigen situatie denken? En welke zijn dat dan?

Er zijn nog ander soorten statisties onderzoek denkbaar die heel nuttig zijn, bijvoorbeeld demografies onderzoek waarbij gehuwde vrouwen niet automaties bij hun echtgenoot worden opgeteld of onder de noemer gezin worden ondergebracht.

Niet exclusief voor vrouwen

Vrouwenstudies zijn naar onze mening niet alleen van belang voor vrouwen. De wetenschappelijke inzichten van vrouwenstudies geven immers een nieuw zicht op de maatschappelijke werkelijkheid als totaliteit. Wij kunnen geen reden bedenken waarom wij dat exclusief aan vrouwen zouden voorbehouden. Daaruit vloeit voort dat wij van mening zijn dat ook mannen in principe een bijdrage aan vrouwenstudies kunnen leveren; ook zij moeten in staat worden gesteld om met behulp van seksismekritiek hun beeld van de werkelijkheid te korrigeren. Aangezien streven naar kennis doel van vrouwenstudies is, doet het weinig ter zake met welke motieven (volgens sommigen zijn die bij mannen suspekt¹¹) men zich met vrouwenstudies bezig houdt. Wetenschapsbeoefening is het voorrecht van geen enkele sekse.

Dit principiële uitgangspunt verdient in de praktijk enige nuancering. Het is immers logies dat vooral vrouwen gemotiveerd zijn om de strijd aan te binden met het seksisme in de wetenschap. De ontwikkeling van vrouwenstudies tot dusverre is dan ook vooral het werk van vrouwen geweest, geïnspireerd door de vrouwenbeweging. Voor sommige vormen van onderzoek zijn vrouwen beter uitgerust dan mannen (diepte-interviews met vrouwen over seksualiteit bijvoorbeeld). Ook om onderwijskundige redenen kan het soms zinvol zijn om in ongemengde groepen te werken. Gezien de achterstand van vrouwen op de overwegend door mannen bevolkte universiteit is de behoefte aan een herkenningspunt in de studie, of

11. Petra de Vries, a.w., pp. 241-242.

een onderwijssituatie zonder hiërarchiese verhoudingen, heel legitiem (het aansluiten in het onderwijs bij de motivatie van studenten is overigens niet alleen voor vrouwen van belang, het hele universitaire onderwijs zou er van kunnen profiteren). Het kan dus soms zinvol zijn om naar sekse gescheiden te werken, maar dat is iets heel anders dan de opvatting – die wij verwerpen – dat vrouwenstudies alleen voor vrouwen zijn.

Integratie van vrouwenstudies

Integratie van vrouwenstudies binnen de bestaande wetenschapsbeoefening en bestaande studieprogramma's is naar onze mening wenselijk. De eerder genoemde *Paarse nota* bepleit die integratie om een aantal redenen: 'Het is wetenschappelijk weinig productief om de problemen van vrouwen te bestuderen zonder daarbij de maatschappelijke context in ogenschouw te nemen (...). Omgekeerd geldt dat het effect op de bestaande wetenschappelijke theorie en praktijk niet ontstaat door een in isolement gegroeide "vrouwelijke" wetenschap'. Daarom wordt ervoor gepleit dat '(...) de inzichten van vrouwenstudies gekonfronteerd worden met bestaande opvattingen. Kritiek op bestaande opvattingen binnen een bepaald wetenschapsterrein is slechts mogelijk wanneer men op de hoogte is van het vakgebied in kwestie.'¹²

De als vervolg op de *Paarse nota* geschreven *Rode nota*¹³ komt op dit integratieconcept grotendeels terug. Als bezwaren worden onder andere aangevoerd dat er binnen vrouwenstudies 'nog geen duidelijk afgebakend geheel aan kennis en vaardigheden is opgebouwd'. 'Wat valt er dan te integreren?', vragen de samenstellers zich af. Voorts wordt er gesteld dat integratie niet het werk van een aantal individuele medewerksters kan zijn, dat 'werkelijke integratie iets anders (is) dan een extra boek op de literatuurlijst, iets anders dan onderzoek naar vrouwen'.¹⁴

Op zich zijn deze overwegingen niet onzinnig, natuurlijk zijn vrouwenstudies geen afgebakend geheel, natuurlijk kan het geen taak zijn van een paar individuen om in een paar jaar tijd veranderingen in de wetenschap door te voeren, en natuurlijk moet integratie iets anders zijn dan een extra boek 'over vrouwen' op de lijst. Wel rijst de vraag tegen welk integratieconcept hier eigenlijk wordt

12. Anet Bleich en Petra de Vries, a.w., p. 28.

13. Mieke Aerts e.a., *Seksistische wetenschap verandert niet zo maar*. Amsterdam 1979 (afdeling vrouwenstudies FSW).

14. Idem, pp. 30-31.

gepolemiseerd. Het alternatief dat de opstelsters zelf voor ogen hebben blijkt een model van konfrontatie te zijn dat veel gelijkenis vertoont met het model van *konfrontatiestudie* dat enkele jaren geleden in zwang was onder marxistische studenten. Daarbij werden de 'burgerlijke' en de 'marxistische' wetenschap tegenover elkaar geplaatst als twee elkaar uitsluitende grootheden. In dit geval zouden dan 'seksistische' en 'feministische' wetenschap tegenover elkaar geplaatst moeten worden totdat de seksistische wetenschap helemaal verdwenen is.¹⁵ Dit dient dan niet te gebeuren 'op grond van een abstracte behoefte "de wetenschap te veranderen"' maar op grond van het inzicht dat wetenschap dient bij te dragen aan de opheffing van de onderdrukking van vrouwen'.¹⁶

Wij betoogden al dat er volgens ons geen sprake is van op zich zelf staande burgerlijke, marxistische, seksistische of feministische wetenschap. Er bestaan alleen verschillende, onderling strijdige opvattingen. Wij willen daarom ook pleiten voor een eerherstel van de *integratiegedachte*; niet als aanpassing, inpassing of inkapseling van vrouwenstudies binnen een onwrikbaar geheel (een boek op de lijst, een medewerkster vrouwenstudies en we zijn tevreden), maar als de enige mogelijkheid om voorwaarden te creëren voor een *permanente wetenschappelijke discussie*. Alleen binnen een dergelijk kader is een zinvolle ontwikkeling van vrouwenstudies mogelijk, waarbij zowel kan worden gedacht aan kritiek als aan het doen van onderzoek en het formuleren van omvattende theoretische concepten.

Integratie betekent in deze opvatting dus niet dat er geen plaats zou zijn voor afzonderlijke afdelingen of werkgroepen voor vrouwenstudies; het betekent wél dat het uitgangspunt van één wetenschapspraktijk, en niet een aantal naast elkaar bestaande wetenschapspraktijken aanvaard wordt. Indien wij de seksistische vooronderstellingen in de wetenschap willen bestrijden om zo tot een betere wetenschapspraktijk te komen, zullen wij andere wetenschappers moeten dwingen over onze stellingen na te denken en de discussie met ons aan te gaan. En dat kan niet in het isolement en zonder dat wij onze eigen uitgangspunten systematies uitwerken en ter discussie stellen.

Relatieve autonomie

De verhouding van vrouwenstudies tot de vrouwenbeweging dient zich naar onze mening te kenmerken door een relatieve autonomie.

15. Idem, p. 32.

16. Idem, p. 33.

Wij hebben in het voorgaande betoogd dat wetenschap een autonoom moment kent ten opzichte van politieke bewegingen. Dat heeft consequenties voor de relatie tussen vrouwelijke wetenschappers (die met vrouwenstudies bezig zijn) en de vrouwenbeweging. Wij pleiten niet voor vrouwenstudies in een ivoren toren. Zonder de vrouwenbeweging zouden vrouwenstudies er nooit gekomen zijn, en alleen al daaruit blijkt dat er verband bestaat tussen wetenschappelijke en politieke activiteit. Maar vrouw zijn, aktiviste zijn en intellectueel zijn is niet hetzelfde, ook al kan één vrouw al die hoedanigheden in zich verenigen. Het onderscheid tussen vrouw zijn en intellectueel zijn, het feit dat wetenschappelijke activiteit specifieke vaardigheden en een specifieke instelling vereist, wordt naar onze mening in de discussie over de relatie tussen vrouwenstudies en vrouwenbeweging dikwijls veronachtzaamd. Dat gebeurt dan vanuit een te simpele redenering: alle vrouwen zijn onderdrukt, ik ben een vrouw en dus ook onderdrukt, en dus mag er geen verschil zijn tussen mij en de anderen. Dit is een redenering die het inzicht in de verhouding tussen wetenschap en beweging bemoeilijkt.¹⁷ Voorts leidt veel onderzoek op bijvoorbeeld histories, sociologies of politikologies terrein tot resultaten die niet onmiddellijk voor actiegroepen toepasbaar zijn, maar wel belangrijke inzichten verschaffen en daarom nuttig zijn.

Dat wil niet zeggen dat wij afwijzend staan tegenover onderzoek in samenwerking met vrouwengroepen. Om maar één voorbeeld te noemen: onderzoek naar de oorzaken van geweld tegen vrouwen op verzoek van Blijf van mijn Lijf. De aansporing tot het formuleren van de probleemstelling is in dat geval afkomstig uit de vrouwenbeweging; de manier waarop die probleemstelling verder onderzocht wordt blijft echter een zaak van de betrokken wetenschappers. Hun relatieve autonomie ten opzichte van de actievoerende vrouwen moet gewaarborgd blijven.

Ideologie is iets anders dan wetenschap. Het versterken van de 'feministische ideologie' is iets anders dan het bedrijven van wetenschap. Ook door het woord feministische theorievorming kunnen wij de problemen rond wetenschappelijk onderzoek niet ondervangen. In programma's op de universiteit zouden feministische theorieën dan ook niet exclusief, d.w.z. losstaand van bestaande wetenschappelijke inzichten als vrouwenstudies onderwezen moeten worden. Willen dergelijke theorieën aanspraak maken op de term

17. Zie voor een voorbeeld van een dergelijke redenering de map: *Feministisch onderzoek* (Instituut voor ontwikkelingspsychologie), Utrecht 1979², p. 22.

wetenschap, dan zullen zij zich niet op basis van macht, maar op basis van superioriteit in het wetenschapsbedrijf moeten bewijzen. Dan zal zij verstrekkender moeten zijn dan alle voorafgaande theorievorming.

Feministies onderwijs of het credo van de eigen ervaring

‘Wij geven de voorkeur aan een onderwijsvorm waarin ruimte is voor motivering en bewustwording van studentes, aan kennisverwerving die een relatie legt tussen de persoon van de studente en de theorieën waarmee zij geconfronteerd wordt en waarin het onderwijsproces verloopt in een sfeer van samenwerking tussen studentes onderling en studentes en begeleidsters.’

Een voorwaarde voor onderwijs in vrouwenstudies is ‘(...) het ontwikkelen van werkvormen waarbij eigen ervaringen niet los staan van de bestudeerde stof’.

Deze zinsneden uit de amsterdamse nota *Seksistische wetenschap verandert niet zomaar* verwoorden aardig de ideeën die sinds het ontwikkelen van vrouwenstudies over de daarbij horende specifieke onderwijsvormen als vrijwel gemeengoed gerouleerd hebben. Over dat specifieke van feministies onderwijs, het kunnen aansluiten bij de eigen ervaring van de deelnemer, over de bruikbaarheid en de legitimiteit van zo’n concept werd in december aan de sociale fakulteit in Amsterdam een discussie georganiseerd. Dat was nieuw, wat ook gezegd kan worden van de vrijwel unanieme konklusie, vandaar deze poging de overwegingen nog eens weer te geven. Het onderstaande verslag van deze discussie is dan ook voornamelijk ontleend aan de breinen van de daar aanwezige vrouwen.

De criteria voor feministies onderwijs zijn: bewustwording als doel, het relateren aan eigen ervaringen van studenten als middel, en een op feministiese leest geschoeide samenwerking.

De problemen storten zich energiek over ons heen. Egalitaire idealen over feministiese omgangsvormen kunnen vrouwen voor enorme dilemma’s plaatsen: ze zijn strijdig met academiese normen van prestatiegericht werken en ze drukken de – vrouwelijke – begeleiders in een specifieke vrouwenrol. Alles moet aardiger en liever, er moet opgevangen en geluisterd worden, iets wat toch al

gauw verwacht wordt zodra een vrouw een groep begeleidt.

Bewustmaking hanteren als expliciet doel van onderwijs, als een resultaat van een sturend proces, wordt een frustrerende bezigheid als met zeer verschillende beginsituaties gewerkt wordt. Het denken te moeten voldoen aan feministiese normen kan verlamrend werken op 'beginnelingen' en een nieuwe hiërarchie in werking zetten. En wat te doen met vrouwen die niet feministies denken (*'meisjes zijn nu eenmaal anders dan jongens'*)? Je feministiese normen zullen in ieder geval ter discussie gesteld moeten kunnen worden.

Ervaring

De bruikbaarheid van de 'eigen ervaring' om vervreemding ten opzichte van de stof te doorbreken blijkt steeds weer beperkt. Zo is het afhankelijk van de tak van wetenschap, van het te bestuderen onderwerp en van de stand van de theorievorming daarover. Er zijn maar weinig onderwerpen te bedenken waar die relatie direct en weinig problematies is; 'seksualiteit' en 'verkrachting' blijven tamelijk eenzame voorbeelden. Al bij een onderwerp als 'huishoudelijke arbeid' ('we zijn allemaal huisvrouw') leiden ervaringen tot generalisatie en oppervlakkigheid als ze meer dan illustratieve betekenis krijgen.

De problemen leiden ertoe het uitgangspunt zelf, dat aan ons credo ten grondslag ligt, ter discussie te stellen: kan het leggen van die verbinding, het aansluiten bij eigen ervaringen, überhaupt wel een uitgangspunt van wetenschappelijk onderwijs zijn? Voor de exakte wetenschappen is het antwoord al heel snel gegeven; maar ook het verschil tussen de historische (waar toch een leeuwinnedeel van prima vrouwenstudies vandaan komt) en de sociale wetenschappen blijkt nu cruciaal. In de menswetenschappen zijn de mogelijkheden voor inbreng van eigen ervaringen in elk geval groter. Wanneer mogelijk kan het koppelen van de stof aan ervaringen vervreemding tegengaan, maar een voorwaarde daarvoor kan het nooit worden.

Onderdrukking dreigt bovendien gezien te worden als een niet-gedifferentieerd gegeven. Zodra je met vrouwenstudies klaimt op basis van eigen ervaringen te werken, gaat zich bijvoorbeeld de middle-class-preokkupatie van de wetenschap wreken: je sluit haast uit dat klassenverschillen ingebracht worden, vragen en problemen blijven middle-class vragen en problemen.

Nog een wankel uitgangspunt kan ter discussie gesteld worden: in hoeverre kan (feministiese) wetenschap de ideologievorming van de

(vrouwen-)beweging zijn? Wordt wetenschap dan niet een simpele politieke functie in plaats van een bezigheid die in aanzet onafhankelijk of 'autonoom' moet kunnen zijn? (Nee, er staat niet 'objektief'.)

Betrokkenheid

Bewustwording als doel van een onderwijsproces is op verschillende manieren inhoud te geven. Er kan verschil gemaakt worden tussen de 'strikt wetenschappelijke' inhoud op zich van het onderwijs, en de specifieke uitwerking daarvan op zijn toehoorders. Wat die relatie veel meer bepaalt dan de herkenning van de 'eigen ervaring' is de persoonlijke betrokkenheid van mensen bij het onderwerp. En daarin onderscheiden vrouwenstudies zich niet van andere vormen van wetenschap die gaan over en bedreven worden door onderdrukte groepen. (Denk aan 'black studies', 'homo-studies'.) Gevoelens als 'solidariteit' spelen daar een belangrijke rol bij. De persoonlijke betrokkenheid van vrouwen bij vrouwenstudies ontstaat snel en gemakkelijk; het is een adequatere term, ook in relatie tot bewustwording, dan de beperkte 'eigen ervaring'.

Het voorname, algemeen-bewustmakende belang van vrouwenstudies is dat vrouwen een eigen identiteit gegeven wordt. Het schept een beeld van vrouwen als bewuste historische objecten die niet over het hoofd gezien kunnen worden en een actieve rol in de maatschappij vervullen.

Yvonne van Otterdijk

De emancipatienota van Pais

Een initiatief gehuld in sigarerook

In juni 1979 hebben minister Pais van Onderwijs en Wetenschappen en staatssecretaris Kraayeveld-Wouters van CRM de nota *Schets van een beleid voor emancipatie in onderwijs en wetenschappelijk onderzoek* het licht doen zien. Minister Pais¹ heeft ondertussen (maart 1980) onder andere de Academische Raad om advies gevraagd; veel overlegorganen, vrouwengroepen e.d. die zich aangesproken voelden door de inhoud van deze schets hebben hem (gevraagd dan wel ongevraagd) van kommentaar voorzien en om verduidelijking gevraagd. De status van de geleverde commentaren/adviezen is vooralsnog onduidelijk: is Pais geneigd tot wijziging van zijn standpunten of worden de voorgestelde maatregelen ongewijzigd doorgevoerd?

In dit artikel zal ik deze emancipatienota trachten te analyseren, me daarbij beperkend tot die paragrafen die op het Wetenschappelijk Onderwijs (WO) van toepassing zijn en gebruikmakend van de vele commentaren die mij onder ogen zijn gekomen. Beginnend met de algemene uitgangspunten van de nota, lopend door de voorgestelde maatregelen kom ik tenslotte terecht bij mijn konklusie.

De algemene beleidsuitgangspunten

Gesignaleerd wordt een achterstand van meisjes en vrouwen in en door het onderwijs. Voor de opheffing van deze achterstand zijn concrete maatregelen nodig die het emancipatieproces ondersteunen, waarbij als einddoel van emancipatie gezien wordt 'de volledige gelijkheid van kansen, ook in de praktijk, voor alle vrouwen én

1. Deze nota is weliswaar onder gedeelde verantwoordelijkheid van Pais en Kraayeveld-Wouters uitgebracht, hij valt in uitwerking toch vooral onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van O en W.

mannen'. Om deze emancipatiedoelinden te verwezenlijken ziet Pais zich voor de taak gesteld 'begrip te tonen voor de geleidelijkheid van de veranderingen, maar duidelijkheid te geven over de richting en noodzaak ervan'. Vertaald naar het onderwijs-emancipatiebeleid komt hij tot de volgende doelstellingen:

1. Het terugdringen van factoren die de keuzevrijheid belemmeren, zodat de ontwikkeling van jonge mensen niet wordt beperkt tot traditioneel aan vrouwen of mannen toegekende rollen.
2. Het opnieuw waarderen van kwaliteiten die in het onderwijs-leerproces worden overgedragen of ontwikkeld, op zo'n manier dat niet bepaalde kennis, vaardigheden of houdingen die specifiek aan vrouwen of aan mannen worden toegeschreven in verband daarmee a priori worden onder- of overgewaardeerd.
3. Het bevorderen van onderwijs- en vormingsmogelijkheden die in het bijzonder vrouwen de kans bieden achterstanden in te halen.

Deze doelstellingen werkt Pais in deze schets uit in ongeveer 50 maatregelen 'in uitvoering', 20 'in voorbereiding' en 15 'in overweging', verdeeld over het primair, secundair en tertiair onderwijs en wetenschappelijk onderzoek.

Als algemene problemen signaleert Pais dat onderwijsgegenden (in secundair en tertiair onderwijs en leidinggevende posities overwegend mannen) vaak een ongegronde roltoedeling in stand houden, daarbij werkend met leermiddelen die aan jongens meer identifikatiemogelijkheden bieden dan aan meisjes. Waar Pais echter de nadruk legt op de analyse van de bestaande leermiddelen, lijkt mij het ontwikkelen van nieuwe, niet seksistische leermiddelen meer effect te sorteren. Financiële middelen zouden hiervoor vrijgemaakt moeten worden. Ten aanzien van het WO konstateert hij enerzijds een geleidelijke stijging van het aantal vrouwelijke eerstejaars studenten (31,5% van het totaal in 1977) die echter in de keuze van de studie nog een overwegend traditioneel patroon volgen (slechts 2% van totaal technische wetenschappen); anderzijds is er sprake van een hoger uitvalpercentage (7% in 1976) dan bij mannelijke studenten. De voorgestelde maatregelen sluiten aan bij de verklaringen die hij aan deze verschijnselen geeft. Voor het stimuleren van deelneming van vrouwen aan het WO ziet hij vooral een goede studie- en beroepsvoorlichting als middel. Zelf zet ik m'n vraagtekens bij de effecten van zo'n eerlijke voorlichting (die zou moeten plaatsvinden vóór de vakkenpakketkeuze). De allerm minst aantrekkelijke situatie zoals die nu bestaat, biedt volgens mij meisjes nauwelijks stimulansen tot het aanvangen van een wetenschappelijke studie: de studie-inhoud sluit niet of nauwelijks aan bij de eigen

ervarings- en leefwereld, de houding van docenten/es ten opzichte van studentes, identifikatieproblemen, de geringe kans op een aansluitende beroepsloopbaan, de zwaarte van de op de studie aansluitende beroepen tot 60 uur per week enz.

Als (mogelijke) oorzaken voor het grote uitvalspercentage noemt Pais: afnemende motivatie, gebrek aan identifikatie met de aangeboden stof, optreden van innerlijke konflikten door gebrek aan zelfvertrouwen en het acuut worden van het rolconflict, dat wil zeggen de botsing die kan ontstaan door een verlangen in de maatschappij te participeren en een gezinsrol (sic!) te vervullen.

Hoe Pais denkt zijn denkbeelden in konkreto uit te voeren zal ik nu ‘krities’ beschrijven. Omdat de universiteiten van de onder ‘in uitvoering’ genoemde maatregelen tot nu toe nog zeer weinig, zo niet niets gemerkt hebben, laat ik dit onderscheid maar achterwege.

Vrouwenstudies

Pais konstateert dat de betrokkenheid van vrouwelijke studenten, en daardoor hun motivatie, kan worden vergroot door invoering van vrouwenstudies, waar hij dan onder verstaat ‘de bestudering van de positie van vrouwen in de eigen vakstudie met als doel vooroordelen en lacunes in onderzoek en onderwijs te corrigeren’. Dat medewerksters vrouwenstudies daar anders over kunnen denken, blijkt wel uit het volgende commentaar: ‘De doelstelling van vrouwenstudies beperkt zich echter niet tot “corrigeren van vooroordelen en lacunes in onderzoek en onderwijs”; als wezenlijke taak van vrouwenstudies zien de beoefenaars daarvan “het ontwikkelen van nieuwe theorievorming over de positie van vrouwen, het signaleren van nieuwe, voor vrouwen relevante, onderzoeks-terreinen en mogelijkserwijs het ontwikkelen van nieuwe onderzoeksmethodieken of het verder uitbouwen en verfijnen van bestaande methoden”.’²

Pais is bereid de helft te financieren van één funktionaris per instelling (op deklaratiebasis) die zal worden belast met het opzetten van vrouwenstudies. Alhoewel een koördinerende en stimulerende taak voor zo’n funktionaris (Pais formuleert het niet zo) misschien wel een positief effect zou kunnen hebben op de verdere ontwikkeling van vrouwenstudies, gaat Pais hier toch wel voorbij

2. Commentaar van de medewerksters vrouwenstudies aan de subfakulteit psychologie KU Nijmegen.

aan de allang plaatsvindende activiteiten op het gebied van vrouwenstudies op de verschillende fakulteiten, en lijkt hij niet gehinderd te worden door kennis van de wensen van de verschillende bestaande vrouwengroepen/medewerksters. Vooralsnog signaleer ik meer behoefte aan uitbreiding van de faciliteiten voor het ontwikkelen van vrouwenstudies, de eerste geldstroom, en verzekering en verbetering van de bestaande positie van medewerksters voor vrouwenstudies, dan aan coördinatie van bovenaf.

Leerstoel emancipatievraagstukken

Pais is bereid middelen ter beschikking te stellen voor de instelling van een bijzondere leerstoel voor emancipatievraagstukken aan één van de instellingen van wetenschappelijk onderwijs. Ook hier weer zou ik eerder willen pleiten voor de financiering van meerdere formatieplaatsen voor vrouwenstudies. Dit zeker gezien de relatief hoge kosten die een bijzondere leerstoel met zich meebrengt, de onduidelijkheid over de leeropdracht (vooralsnog) en het gevaar dat zo'n leerstoel in een isolement geraakt, dat wil zeggen onvoldoende voeling kan houden met de activiteiten die op de verschillende fakulteiten en universiteiten worden ontplooid.

Enquête post-akademies onderwijs

De Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding (VVAO) verricht een enquête naar de behoefte aan post-akademies onderwijs van akademies gevormde vrouwen die een aantal jaren niet aan het arbeidsproces hebben deelgenomen. Dit lijkt mij een goede zaak. Mocht uit dit onderzoek naar voren komen dat er behoefte bestaat aan post-akademies onderwijs onder akademies gevormde vrouwen, dan moeten er wel financiële regelingen getroffen worden van zodanige aard dat de kursusgelden geen belemmerende faktor voor deelname hieraan vormen.

Invoering twee-fasenstructuur

Door de bij de invoering hiervan optredende vergrote differentiatie in onderwijsprogramma's zou beter dan tot nu toe bij de aanleg en

belangstelling van individuele studenten, vrouwelijke en mannelijke, kunnen worden aangesloten. De Academische Raad voert hiertegen aan³: 'De concreet voorgestelde Twee-fasenstructuur bevat in ieder geval een aantal elementen die naar verwachting niet bevorderlijk zijn voor de beoogde emancipatie: de uniforme vier-jarige cursusduur tot aan het doctoraalexamen die zal vragen om een zeer strakke studie-opzet, die o.a. de ontwikkeling van vrouwenstudies nadelig zal beïnvloeden; de vastlegging van de inschrijvingsduur op 6 jaar, met schrapping van de mogelijkheid om, anders dan in geval van overmacht, verlenging van de inschrijvingsduur te verkrijgen; dergelijke bepalingen zullen tot gevolg hebben dat met name voor vrouwen die gezins-verantwoordelijkheden hebben een reguliere universitaire studie vrijwel onmogelijk wordt'. De voorgestelde Twee-fasenstructuur is door de verschillende universiteiten, commissies én de Academische Raad overigens niet voor niets afgewezen, ook op andere gronden. De Academische Raad laat zich dan ook maar niet meer verder uit over het aan hem gevraagde advies over tijdelijke positieve diskriminatie van vrouwen bij toelating tot de tweede fase van de Twee-fasenstructuur.

Deeltijdarbeid

Aanbevolen zal worden bij het aanstellingsbeleid binnen het wetenschappelijk onderwijs aandacht te besteden aan de mogelijkheid deeltijdarbeid voor mannen en vrouwen te scheppen. Wat is echter aandacht besteden aan een mogelijkheid, wat moet ik me daarbij voorstellen? En in hoeverre is de regering bereid daarvan ook eventuele nadelige kostenkonsequenties te dragen? Zeker gezien de huidige bezuinigingstendenzen t.a.v. het aanstellings/personeelsbeleid zal dit voor de universiteiten een doorslaggevende faktor zijn in de hoeveelheid aandacht die zij willen besteden aan de mogelijkheid tot het scheppen van deeltijdarbeid. Ook zullen de arbeidsvoorwaarden voor deeltijd-werkenden gelijk getrokken moeten worden (naar rato) met de arbeidsvoorwaarden voor full-time werkenden, waarbij vooral gedacht kan worden aan promotiemogelijkheden, functiewaardering e.d. Het stimuleren

3. Koncept van een door de Dagelijkse Raad vast te stellen Ontwerp-Kommentaar van de Akademische Raad op de nota *Schets van een beleid voor emancipatie in onderwijs en wetenschappelijk onderzoek*.

van deeltijdbanen ontslaat de universiteiten (en het ministerie) natuurlijk niet van de erkenning van hun verantwoordelijkheid voor het creëren van voorzieningen voor kinderopvang.

Positieve diskriminatie

Een appèl van minister Pais aan de universiteiten en hogescholen t.a.v. een tijdelijke voorrang aan vrouwen bij benoemingen in geval van kwalitatief gelijk aanbod, heeft de universiteiten ondertussen bereikt. Mijns inziens zal dit echter weinig effect hebben gezien het moeilijk hanteerbare begrip 'kwalitatief gelijk aanbod'. De mentaliteit van de benoemingskommissie zal toch de doorslag geven bij de beoordeling van kandidates.

Konklusie

Dat de bewindslieden, Pais en Kraayeveld-Wouters, een nota over onderwijsbeleid en emancipatie hebben doen verschijnen is zeker een lofwaardig initiatief te noemen. Ook wil ik niet bestrijden dat deze nota positieve effecten *kan* hebben op het ontwikkelen van een concreet emancipatiebeleid aan de onderwijsinstellingen. De genoemde maatregelen, al dan niet in voorbereiding, overweging of uitvoering, zijn echter in een dermate hoeveelheid vaag en vrijblijvend, waarbij bovendien financiële toezeggingen veelal en prioriteitenstellingen geheel ontbreken, dat het daadwerkelijke effect van deze nota *in deze vorm* door mij betwijfeld wordt. Er ontbreekt een tijdsfasering, nergens wordt gezegd op welke termijn bepaalde maatregelen doorgevoerd zullen worden. Bovendien, en dat is eigenlijk mijn meest fundamentele bezwaar, wordt er in deze nota voorbijgegaan aan de ontwikkelingen binnen de vrouwenbeweging aan de universiteit en wordt er verzuimd in te spelen op de behoeften die er leven bij de direkt bij vrouwenstudies betrokken medewerksters en studentes/en. Dit lijkt het gevolg van een gebrek aan kennis over en inzicht in de recente ontwikkeling van vrouwenstudies in Nederland. Hopelijk is minister Pais bereid zijn denkbeelden en voorstellen bij te stellen naar aanleiding van de hem toegestuurde commentaren.

Gegevens over de auteurs

Marianne Beelaerts (geb. 1955) studeert in Utrecht Nederlands, met als specialisatie taalbeheersing.

Anet Bleich (geb. 1951) afgestudeerd politikologe, werkt als redactrice voor 'De Groene Amsterdammer'.

Els Blok (geb. 1945) afgestudeerd politikologe, docent politikologie aan de sociale academie 'Aemstelhorn' te Amsterdam.

Sjoeke Bonda (geb. 1953) afgestudeerd ontwikkelingspsychologe, werkzaam bij een onderzoeksproject gericht op meisjes van het MHNO aan het andragogies instituut te Groningen.

Aartje van Dijk (geb. 1955) studeert in Utrecht algemene taalwetenschap, met als specialisatie taalverwerving.

Ulla Jansz (geb. 1948) studeert sociologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Selma Leydesdorff (geb. 1949) is wetenschappelijk medewerkster bij het Documentatie Centrum Nieuwste Geschiedenis van het Instituut voor Wetenschap der Politikologie van de Universiteit van Amsterdam; auteur van 'Verborgene arbeid, vergeten arbeid' (1977).

Yvonne van Otterdijk (geb. 1956) studeert geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Judith Vega (geb. 1956) studeert politiekologie aan de Universiteit van Amsterdam en is redactielid van het blad 'Student'.

Margret van der Veldt-Brügmann (geb. 1948) is wetenschappelijk medewerkster bij Algemene Literatuurwetenschap (vrouwenstudies) van de Universiteit van Amsterdam.

Ria Vogels (geb. 1956) studeert culturele antropologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en is lid van de werkgroep 'Feminisme en Antropologie'.

